

SLOVENSKI PRAVIČNI MED NARODI

Uredila
Irena Šumi in Oto Luthar

UROŠ ŽUN · ANDREJ TUMPEJ · ZORA PIČULIN · IVAN BRESKVAR · LJUBICA, IVAN ŽUPANČIČ ·
MARKOVIČ · FRANCE PUNČUH · ANDREJ VENDRAMIN · CIRIL KOTNIK · ELIZABETA SAVICA ROŽANČ
ŽUN · ANDREJ TUMPEJ · ZORA PIČULIN · IVAN BRESKVAR · LJUBICA, IVAN ŽUPANČIČ · OLGA RAJŠEK NEUM
FRANCE PUNČUH · ANDREJ VENDRAMIN · CIRIL KOTNIK · ELIZABETA SAVICA ROŽANČ HORVATH · L
TUMPEJ · ZORA PIČULIN · IVAN BRESKVAR · LJUBICA, IVAN ŽUPANČIČ · OLGA RAJŠEK NEUM
PUNČUH · ANDREJ VENDRAMIN · CIRIL KOTNIK · ELIZABETA SAVICA ROŽANČ HORVATH · L
· ZORA PIČULIN · IVAN BRESKVAR · LJUBICA, IVAN ŽUPANČIČ · OLGA RAJŠEK NEUMANN · VE
· ANDREJ VENDRAMIN · CIRIL KOTNIK · ELIZABETA SAVICA ROŽANČ HORVATH · LUDVIK CI
PIČULIN · IVAN BRESKVAR · LJUBICA, IVAN ŽUPANČIČ · OLGA RAJŠEK NEUMANN · VERA, LUD
VENDRAMIN · CIRIL KOTNIK · ELIZABETA SAVICA ROŽANČ HORVATH · LUDVIK CIGÜT · ŽILAV
BRESKVAR · LJUBICA, IVAN ŽUPANČIČ · OLGA RAJŠEK NEUMANN · VERA, LUDVIK VALENTIN
CIRIL KOTNIK · ELIZABETA SAVICA ROŽANČ HORVATH · LUDVIK CIGÜT · ŽILAVEC, FARTELJ ·
· LJUBICA, IVAN ŽUPANČIČ · OLGA RAJŠEK NEUMANN · VERA, LUDVIK VALENTINČIČ · RUD
KOTNIK · ELIZABETA SAVICA ROŽANČ HORVATH · LUDVIK CIGÜT · ŽILAVEC, FARTELJ · JUL
LJUBICA, IVAN ŽUPANČIČ · OLGA RAJŠEK NEUMANN · VERA, LUDVIK VALENTINČIČ · RUDI RO
· ELIZABETA SAVICA ROŽANČ HORVATH · LUDVIK CIGÜT · ŽILAVEC, FARTELJ · JULIJ KONTLER
ŽUPANČIČ · OLGA RAJŠEK NEUMANN · VERA, LUDVIK VALENTINČIČ · RUDI ROTER · MARTIN
SAVICA ROŽANČ HORVATH · LUDVIK CIGÜT · ŽILAVEC, FARTELJ · JULIJ KONTLER · CIRIL PLUT
· OLGA RAJŠEK NEUMANN · VERA, LUDVIK VALENTINČIČ · RUDI ROTER · MARTINA LEVEC
ROŽANČ HORVATH · LUDVIK CIGÜT · ŽILAVEC, FARTELJ · JULIJ KONTLER · CIRIL PLUT · URO
RAJŠEK NEUMANN · VERA, LUDVIK VALENTINČIČ · RUDI ROTER · MARTINA LEVEC MARKOV
HORVATH · LUDVIK CIGÜT · ŽILAVEC, FARTELJ · JULIJ KONTLER · CIRIL PLUT · UROŠ ŽUN · A
NEUMANN · VERA, LUDVIK VALENTINČIČ · RUDI ROTER · MARTINA LEVEC MARKOVIČ · FRAN
· LUDVIK CIGÜT · ŽILAVEC, FARTELJ · JULIJ KONTLER · CIRIL PLUT · UROŠ ŽUN · ANDREJ TUM
· VERA, LUDVIK VALENTINČIČ · RUDI ROTER · MARTINA LEVEC MARKOVIČ · FRANCE PUNČ
CIGÜT · ŽILAVEC, FARTELJ · JULIJ KONTLER · CIRIL PLUT · UROŠ ŽUN · ANDREJ TUMPEJ · ZO
LUDVIK VALENTINČIČ · RUDI ROTER · MARTINA LEVEC MARKOVIČ · FRANCE PUNČUH · AN
· ŽILAVEC, FARTELJ · JULIJ KONTLER · CIRIL PLUT · UROŠ ŽUN · ANDREJ TUMPEJ · ZORA PIČU
VALENTINČIČ · RUDI ROTER · MARTINA LEVEC MARKOVIČ · FRANCE PUNČUH · ANDREJ VEN
FARTELJ · JULIJ KONTLER · CIRIL PLUT · UROŠ ŽUN · ANDREJ TUMPEJ · ZORA PIČULIN · IVAN BR
· RUDI ROTER · MARTINA LEVEC MARKOVIČ · FRANCE PUNČUH · ANDREJ VENDRAMIN · CI
JULIJ KONTLER · CIRIL PLUT · UROŠ ŽUN · ANDREJ TUMPEJ · ZORA PIČULIN · IVAN BRESKVAR
ROTER · MARTINA LEVEC MARKOVIČ · FRANCE PUNČUH · ANDREJ VENDRAMIN · CIRIL KO
KONTLER · CIRIL PLUT · UROŠ ŽUN · ANDREJ TUMPEJ · ZORA PIČULIN · IVAN BRESKVAR · LJUB
· MARTINA LEVEC MARKOVIČ · FRANCE PUNČUH · ANDREJ VENDRAMIN · CIRIL KOTNIK · EI
CIRIL PLUT · UROŠ ŽUN · ANDREJ TUMPEJ · ZORA PIČULIN · IVAN BRESKVAR · LJUBICA, IVAN Ž
LEVEC MARKOVIČ · FRANCE PUNČUH · ANDREJ VENDRAMIN · CIRIL KOTNIK · ELIZABETA S

SLOVENSKI PRAVIČNI MED NARODI

Uredila
Irena Šumi in Oto Luthar

Ljubljana, 2016

SLOVENSKI PRAVIČNI
MED NARODI

VSEBINA

PREDGOVOR _ 8

Miriam Steiner Aviezer

UVOD _ 14

Irena Šumi, Oto Luthar

Prvi del: SLOVENSKI PRAVIČNI MED NARODI _ 24

UROŠ ŽUN

ŠESTNAJST REŠENIH SVETOV _ 26

Miriam Steiner Aviezer

ANDREJ TUMPEJ

RAHELA, KI JE POSTALA BREDA _ 32

Miriam Steiner Aviezer

ZORA PIČULIN

VARUŠKA IZ LJUBLJANE _ 40

Miriam Steiner Aviezer

IVAN BRESKVAR

REŠEVANJE NA KOLESU _ 50

Miriam Steiner Aviezer

LJUBICA IN IVAN ŽUPANČIČ

TER OLGA RAJŠEK NEUMANN

MALI DAN _ 58

Miriam Steiner Aviezer

VERA IN LUDVIK VALENTINČIČ

ZGODBA O SUZANI _ 64

Miriam Steiner Aviezer

RUDI ROTER

KAKO SO VAŠČANI POTOMJA REŠEVALI

DRUŽINO KOEN _ 70

Miriam Steiner Aviezer

MARTINA LEVEC MARKOVIČ

REŠITELJICA JUDOVSКИH ILEGALCEV _ 76

Miriam Steiner Aviezer

FRANCE PUNČUH

REŠEVALEC JUDOV V VARŠAVI _ 82

Boris Hajdinjak

Drugi del: DRUGE ZGODBE O POGUMNIH _ 88

ANDREJ VENDRAMIN

NEZNANI PRAVIČNI IZ SOLKANA _ 90

Renato Podbersič

CIRIL KOTNIK

DIPLOMAT IN ČLOVEKOLJUB _ 98

Ivo Jevnikar

ELIZABETA SAVICA ROŽANC HORVATH

MAŽIJEVA DRUGA MAMA _ 108

Irena Šumi

LUDVIK CIGÜT, DRUŽINI ŽILAVEC IN FARTELJ

REŠEVANJE EMERIKA HIRSCHLA _ 114

Boris Hajdinjak

JULIJ KONTLER

NEIZPOVEDANA DRUŽINSKA ZGODBA _ 126

Jasna Kontler - Salamon

REŠEVANJE ČEZ REKO

BELOKRANJSKI REŠEVALCI JUDOV

IZ HRVAŠKE _ 132

Oto Luthar

KRATKA ZGODOVINA HOLOKAVSTA V SLOVENIJI _ 142

Marjan Toš, Irena Šumi

VIRI IN PRIPOROČENO BRANJE _ 158

MERILA JAD VAŠEMA ZA IMENOVANJE

PRAVIČNE ALI PRAVIČNEGA MED NARODI _ 164

Miriam Steiner Aviezer

PREDGOVOR

Miriam Steiner Aviezer

Hitlerjeva pošastna ideja o večvrednosti »germanske rase« in želja, da bi svetu vladali arijci ter s tem zgradili »nov svetovni red«, se je začela uresničevati, ko je bil leta 1933 izvoljen za kanclerja Tretjega rajha. Prepričanje, po katerem so Semiti in še posebej Judje onesnaževali čistost »germanske rase« ter škodovali celotnemu človeštvu, je vodilo v ideologijo, po kateri je bilo treba Evropo očistiti Judov in jo tako spremeniti v območje, ki je *Judenrein*, tudi: *Judenfrei*, torej očiščeno Judov. Ta teza je postala politična ideologija in osnova Hitlerjevega programa.

Ob Hitlerjevem imenovanju za kanclerja je postalo jasno, da bo svoje ideje uresničil. Uzakonjene so bile leta 1935, ko so bili razglašeni t. i. nürnberški zakoni, ki so bili postopoma uveljavljeni tudi v drugih državah, nemških zaveznicah. Prvi zakon pravi: »Državljan Tretjega rajha je lahko samo oseba, po katere žilah teče arijska kri.« Že samo s tem so bili Judje postavljeni izven zakona; postali so drugorazredni prebivalci, ki so izgubili državljanstvo. To je bil začetek »dokončne rešitve judovskega vprašanja«.

Začeli so se omejevanja in pregoni. Protijudovski zakoni so bili uveljavljeni povsod, Jude so pometali iz državnih služb, na judovske zasebne trgovine je bilo

obvezno izobesiti napis *Jüdisches Geschäft*. Arijecem je bila poroka z Judi strogo prepovedana, Judje niso smeli več zaposlovati arijcev, na vhodih v javne lokale, gledališča, kinematografe in druge javne ustanove je pisalo: »Vstop psom in Judom prepovedan«; Judje so si morali na roka-ve oblek prišiti t. i. judovski znak, večinoma rumeno Davidovo zvezdo, v kateri je pisalo *Jude*. Javno so sežigali knjige judovskih avtorjev; Judje so morali čistiti mestne ulice z zobnimi ščetkami, vernim Judom so javno rezali brade. Na tržnicah so smeli Judje nakupovati le po 11. uri, ko so bile vse stojnice že prazne, in ... še bi lahko naštevali.

Za večino evropskih Judov je bilo vse naštetu očiten znak, da so nezaželeni in da je najbolje, če odidejo. Do septembra 1939, še celo do začetka leta 1941, je bilo Nemčijo in nato Avstrijo ter Češkoslovaško sicer še vedno mogoče zapustiti na legalen način, vendar veliko Judov sprva ni hotelo s svojih domov, kjer so živeli že več generacij. Tisti, ki so se do začetka vojne le odločili za odhod, pa pogosto niso imeli več kam, saj so vse države postopoma zaprle svoje meje za begunce.

Lokalne judovske organizacije so se povezale z drugimi judovskimi in človekoljubnimi organizacijami po svetu in začele bolj ali manj ilegalno pomagati pri selitvi sku-

pin Judov, še posebej otrok, iz Evrope, zlasti v takratno britansko Palestino, kjer so jih v glavnem sprejemali v takrat že delujoče kibuce. Ena izmed takšnih organizacij v Nemčiji, *Alijat ha-noar* (Mladinski priseljenci), ki jo je vodila Recha Freier, se je povezala tudi z judovskimi organizacijami v tedanji Jugoslaviji in po tej poti organizirala prehod za okoli 55.000 Judov, ki so uspeli prebežati v Palestino. Le manjše skupine beguncev so mejo prečkale na uradnih mejnih prehodih. Na začetku leta 1941, ko je bila dokončno izdana prepoved odhoda iz Tretjega rajha vsem Judom, pa so na pritisk Nemčije mejo popolnoma zaprli. Kršitve te odredbe so bile strogo kaznovane tudi v Jugoslaviji.

V Jugoslaviji je v holokavstu izgubilo življenje vsaj 60.000 Judov, dobrih 80 odstotkov predvojnega judovskega prebivalstva. Mnogi pa so se pridružili osvobodilnemu boju: partizanom se je pridružilo 4572, tj. okoli šest odstotkov vseh Judov v predvojni Jugoslaviji. Jugoslovanski partizani so bili v vsej srednji in vzhodni Evropi edino partizansko gibanje, ki je medse sprejemalo tudi Jude, saj poljski, beloruski in ukrajinski partizani tega nikakor niso bili pripravljeni storiti. V nekaterih primerih so v partizane odšle cele skupine Judov, na primer celotna beograjska sekcija judovskega mladinskega gibanja *Šomer acair*. Od teh, ki so odšli v partizane, jih je

vojno preživel 3254. To pomeni, da je približno vsak peti ali šesti jugoslovanski Jud, ki je preživel holokavst oz. šoa, aktivno sodeloval v NOB. Med jugoslovanskimi Judi je bilo deset narodnih herojev in 149 nosilcev spomenice 1941.

Vsaj nekaj Judov se mora za svoje preživetje zahvaliti sočutnim in nenavadno pogumnim ženskam in moškim, ki so ogrozili lastna življenja, da so posamezne Jude rešili gotove smrti. Ta knjiga je posvečena prav takim slovenskim ženskam in moškim, od katerih večina med vojno sicer ni živela na slovenskem ozemlju, so pa izvirali iz Slovenije. Prvi del knjige opisuje pogumna dejanja tistih, ki so za svojo požrtvovalnost že prejeli častni naslov pravični med narodi, ki ga podeljuje izraelski Jad Vašem. Drugi del knjige pa opisuje nesebična dejanja tistih, ki bodo morda, četudi posthumno, pridobili ta prestižni naslov.

V veliko veselje mi je, da se s to knjigo tudi Slovenija in Slovenci zarisujejo v zemljevid mnogih evropskih držav in narodov, ki so imeli toliko pogumnih žensk in moških, ki niso podlegli smrtonosni in hudodelski ideologiji zavojevalcev, temveč so ohranili svojo človečnost tudi tedaj, ko so bila skrajno ogrožena tudi njihova lastna življenja.

UVOD

Irena Šumi, Oto Luthar

Pričujoča knjiga prinaša dolgo pričakovani zbir pričevanj o redkih ljudeh, po rodu Slovencev, ki so se med drugo svetovno vojno in holokavstom v Sloveniji, Jugoslaviji in Evropi dejavno uprli nasilju in genocidnemu početju okupacijskih in kvizlinških oblasti na morda najboljši možen način: tvegajoč lastna življenja so reševali življenja Judov, tistih soljudi, ki so pod nacističnim in fašističnim terorjem ostali brez vsakršnih političnih in človeških pravic in bili prvi na seznamu za iztrebljenje. Rasistična psevdoznanost, evgenika, prevedena v nacistični politični program, je Jude razpoznala za poglavitno grožnjo tako rasni čistosti Evropejcev kot tudi njihovega bivanju, prihodnosti in zgodovini. Romi, Slovani, telesno telesno in intelektualno ovirani, homoseksualci so bili še druge žrtve na tem seznamu, toda Judov se je Tretji rajh lotil najbolj sistematično. Zgodovinska epizoda, ki jo poznamo z imenom holokavst, hebrejsko pa šoa (izg. šo'á, angl. transkripcija *Shoah*), v kateri je bilo s hladnim orožjem, streljanjem, množičnimi poboji in v plinskih celicah koncentracijskih taborišč pomorjenih šest milijonov evropskih Judov, ostaja najgrozovitejši množični zločin naše, moderne in nedavne zgodovine in eden najokrutnejših in najsistematičnejših genocidov, utemeljenih na eni od najbolj razčlovečevalnih ideologij, kar jih človeštvo sploh pomni.

Holokavst je umeščen v kontinuiteto oboroženega množičnega nasilja v Evropi 20. stoletja, ki jo danes zgodovinarji pojmujejo kot enotno: od prve svetovne vojne, ki je za vedno spremenila vse protokole vojskovanja med političnimi entitetami in uvedla tehnologijo množičnega uničevanja življenja in dobrin, do kratkega medvojnega obdobja rasti skrajnih ideologij in razpada evropskega kolonialnega sistema in druge svetovne vojne, ki je rastoče razredne in slojne neenakosti uničuječe interpretirala kot razlike med biologistično razumljivimi »rasami« in »narodi«, in prinesla še drugo etapo množičnega uničenja življenja in infrastrukture: od 36 milijonov žrtev prve svetovne vojne do vsaj 60 milijonov žrtev druge vojne ter množice žrtev kolateralnih procesov. Po prvi svetovni vojni je bila to zlasti epidemija španske gripe, ki je pobila okroglih 100 milijonov ljudi po vsem planetu, še desetletje po drugi vojni pa je zaradi lakote, etničnih čiščenj, podaljšanih državljanskih vojn in množičnih maščevanj po oceni pisatelja in zgodovinarja Keitha Lowa (*Podivjana celina*, 2013) pomrlo še vsaj 35 do 40 milijonov ljudi.

Marsikje so se ljudje med vojno kolektivno uprli uničevanju Judov, na primer na Danskem in Finskem, ponekod so se uničevanju odpovedali celo državni režimi, kakor npr. v Bolgariji, kjer je car Boris III. pred deportacijo obvaroval 50.000 Judov; a to se je zgodilo šele potem,

ko je bolgarska zasedbena oblast v Makedoniji genocid nad Judi že izvršila. Holokavst se je vsaj v srednji, vzhodni in južni Evropi namreč dogajal v družbah, ki so še kako verjele v biologizirani »etnični« konstrukt bolečih družbenih razrednih in slojnih razlik, in kjer so bili Judje že desetletja žrtve skrajno nasilne antisemitske ideologije.

Zato je bilo upreti se tem ideologijam biologizirane »etničnosti« in antisemitizma še posebej junaško dejanje. Nagovorilo je ljudi, ki jim tovrstne predstave, zavarovane s politično in religiozno avtoriteto in populističnimi prepričanji, niso mogle ubiti temeljnega humanizma. Ljudje, ženske in moški, ki jih predstavlja prvi del knjige, so bili za svoja pogumna in humana dejanja med drugo svetovno vojno že razpoznani kot pravične in pravični med narodi, kar je častni naslov in priznanje, ki ga podeljuje Jad Vašem, Svetovni center za raziskovanje, poučevanje, dokumentiranje in komemoriranje holokavsta v Jeruzalemu v Izraelu. Njihove zgodbe v tej knjigi so izpod peresa Miriam Steiner Aviezer, dolgoletne sodelavke tega muzeja in pobudnice prepoznavanja pravičnih na celotnem nekdanjem jugoslovanskem ozemlju.

Pripovedi, ki jih predstavljamo, so bile večinoma že prej objavljene v publikacijah o pravičnih iz drugih delov bivše Jugoslavije, kar ni naključje: kot bosta bralka in bralec lahko opazila, je večina teh ljudi med vojno živela

in delovala zunaj Slovenije. Od devetih Slovenk in Slovencev, ki so bili proglašeni za pravične, je samo Uroš Žun, tedaj visoki uradnik carinske službe v Mariboru, svoje zaslužno dejanje reševanja Judov opravil na tleh današnje Slovenije. Drugi so bili ljudje, razseljeni po vseh koncih tedanje Jugoslavije; eden med njimi, France Punčuh, pa si je življenje in družino ustvaril v Varšavi na Poljskem, kjer je deloval tudi kot začasni in nato zunanji sodelavec jugoslovanskega poslaništva.

Morda bi že iz tega lahko sklepali, da so bili reševalci Judov praviloma pogumni in podjetni posamezniki, ki so si življenja in kariere ustvarili relativno daleč od svojih rojstnih krajev. A taki zaključki ne morejo biti objektivni brez podrobne raziskave preteklosti in dejanj posameznikov v njej. V Sloveniji se z usodami slovenskih Judov poglobljeno ukvarjamo komaj kakih petnajst let in šele čez nekaj let bo ta podoba zgodovine tako zaokrožena, da si bomo lahko ustvarili sliko vseh bistvenih procesov in dogajanj. Življenja teh ljudi, pravičnih, ki so bili rojeni Slovenci, tako pričajo predvsem o razmerah in življenjskih priložnostih v predvojni Jugoslaviji, torej o zgodovinski realnosti bivših jugoslovanskih držav, ter o dejstvu, da so raziskovalni rezultati te tematike v bivših jugoslovanskih okoljih, kjer je bilo predvojnega judovskega prebivalstva bistveno več kot v Sloveniji, obilnejši in zgodnejši.

S pričujočo knjigo smo ta raziskovanja želeli nadgraditi in dopolniti.

Zato smo zgodbe o pravičnih, ki so bili rojeni v Slovenji, v drugem delu knjige dopolnili s pripovedmi o posameznicah in posameznikih, ki za svoja pogumna in požrtvovalna dejanja med drugo svetovno vojno (še) niso bili deležni kakega posebnega priznanja in zgodovinskega spomina in od katerih so mnogi svoj pogum in človečnost izkazali doma, v Sloveniji, slovenskim Judom. Te pripovedi smo vključili tudi zato, ker poročila o teh posameznicah in posameznikih pomembno korigirajo predstavo, da med vojno v Sloveniji ni bilo pogumnih ljudi, ki bi jim bila lastna humana etika pomembnejša od strahu pred posledicami v času splošnega terorja, okupacije in vojne. Dejstva so prav nasprotna: teh zgodb je več, kot smo jih lahko vključili v knjigo, saj so mnoge še predmet zgodovinskega raziskovanja.

Poleg šestih zgodb v drugem delu knjige je v teku tudi podrobnejša raziskava o rimokatoliškem duhovniku Berdenu iz Martjancev v Prekmurju, katerega zgodbo je izpričala gospa Erika Fürst iz Murske Sobote, poslednja preživela holokavsta iz tega mesta in odlikovanka predsednika Republike Slovenije z zlatim redom za zasluge v letu 2012 za svoj informatorski in pedagoški prispevek k raziskovanju zgodovine holokavsta v Sloveniji. Okolišči-

ne tedanjih dogajanj preiskuje in dokumentira zgodovinar Boris Hajdinjak. Duhovnik Berden je rešil življenji teti gospe Fürst, Ani Hirschl, in njeni hčerki Piroški, por. Kornfein tako, da ju je z lažno identiteto zaposlil kot šiviljo oz. vzgojiteljico pri lokalnih plemenitaških družinah. Še druge vztrajne zgodbe pripovedujejo npr. o nekem ljubljanskem rimokatoliškem duhovniku, ki je tudi Jude reševal tako, da jim je priskrbel lažne dokumente; zgodb, ki čakajo zgodovinopisne obdelave, je tako še precej, vse pa bodo lahko vključene v prihodnje, razširjene izdaje pričujoče knjige. Nekateri posameznice in posamezniki, ki so predstavljeni v drugem delu knjige, so tudi že posthumni kandidatke in kandidati za naziv pravičnih med narodi; prav vsi, za katere vemo, da so pomagali preživeti Judom, pa si že sedaj, kot zapisuje ena izmed avtoric prispevkov, zaslužijo hvaležen spomin: zaradi teh in takih ljudi uničevalno početje nacističnega stroja na koncu vendarle ni bilo zmagovito. Ker verjameva, da je tovrstnih zgodb in pričevanj še več, sva se tudi odločila, da v dodatku h knjigi predstavimo merila Jad Vašema za imenovanje posameznice ali posameznika v naziv pravične ali pravičnega, pač v upanju, da se bo naš inventar teh zgodb in pričevanj še širil.

Vendar so merila Jad Vašem seveda visoko selektivna zlasti v tem smislu, da prepoznavajo zgolj tiste epizode reševanja Judov, ki so bile izvedene iz povsem osebnih,

altruističnih motivov in ki so vključevale skrajno, smrtno tveganje za reševalko ali reševalca. Imamo pa tudi pričevanja o organiziranem reševanju Judov, ki je bilo del take ali drugačne odporiške ilegale in s tem izrazito programatično. Knjiga v drugem delu prinaša dve taki zgodbi, ki ju bo prav tako treba še podrobneje raziskati: o organiziranem reševanju madžarskih Judov prek okupacijske meje in o reševanju Judov z ozemlja tedanje NDH (Neodvisne države Hrvaške) prek Kolpe v Slovenijo.

Pozornemu bralcu tudi ne bo ušlo dejstvo, da je bil izmed devetih pravičnih, ki so bili po rodu Slovenci, ta naslov podeljen samo dvema še v času rajnkega jugoslovanškega socializma. Vsi drugi so priznanje za svojo humanost in junaštvo dobili, večinoma posthumno, šele po letu 1991, med letoma 1998 in 2004. Stvar brez dvoma priča tudi o ambivalentnem odnosu bivših jugoslovanških oblasti do Judov, ki so holokavst preživel: s koncem druge svetovne vojne se namreč etniciziranje razrednih in slojnih sovražnikov nikakor ni končalo, antisemitizem pa je tudi v novem tisočletju evropske globalne civilizacije nepremagan fenomen, ki prav v času, ko to zapisujeva, širom Evrope ponovno dviguje svojo grozljivo glavo. Ljudje, ki so Jude med vojno reševali, so bili po vojni dostikrat žrtve političnega preganjanja in osumljeni tujih, protisocialističnih ideologij, kot v tej knjigi posebej razkriva zgodba o pravični Martini Levec Marković, pa

tudi povojno življenje pravičnega Uroša Žuna. Tudi zato meniva, da je naše raziskovanje pričevanj o ljudeh, ki so zastavili svoje življenje, da so reševali Jude pred nacističnim preganjanjem, tematsko nikakor ni izčrpano, saj je bilo mnogo zgodb dolga desetletja zamolčanih in nepoznanih.

Sodelavci, ki smo pripravljali knjigo, smo še posebej hvaležni gospe Miriam Steiner Aviezer, ki je spodbudila njen nastanek in, kot rečeno, prispevala tudi večino besedil o slovenskih pravičnih. Urednika se zahvaljujeva tudi vsem drugim soavtorjem in še posebej kolegoma Borisu Hajdinjaku in Marjanu Tošu, ki sta k jedrnim člankom izpod peresa Miriam Steiner Aviezer prispevala več ključnih podrobnosti in arhivsko gradivo. Prav tako se zahvaljujeva vsem avtorjem in njihovim informatorjem, ki so prispevali fotografsko gradivo: gospem Eriki Fürst, Veri Pintarič, Tanyi Puncuh in Miriam Steiner Aviezer; gospodom Juraju Breskvarju, zgodovinarju Milivoju Dretarju, Borisu Cigütu, Cvetku Vendraminu in Tomažu Zajcu, ter Osnovni šoli Leskovec pri Krškem in Mestni občini Murska Sobota. Zahvalo sva dolžna tudi gospe Alenki Koren, ki je ključno pomagala pri iskanju informacij, in oblikovalki gospe Tanji Radež za imenično opravljeno delo.

Podpisana knjigo uvrščava med bistvene prispevke k razjasnjevanju okoliščin holokavsta na slovenskih in jugoslovanskih tleh, predvsem s stališča tiste večine na zavojevanih in okupiranih ozemljih, ki je bila njegova kolektivna priča in ki je vendarle premogla mnoge posameznice in posameznike, pa tudi odporniške skupine ljudi, ki so zbrali izreden pogum in se zoperstavili zlu. Knjigo sva oblikovala in uredila tako, da je dostopna najširšemu krogu bralcev in bralk, še posebej mladim. Vsem želiva branje, ki je streznitev in upanje obenem.

PRVI DEL
SLOVENSKI
PRAVIČNI
MED NARODI

UROŠ ŽUN

ŠESTNAJST REŠENIH SVETOV

Miriam Steiner Aviezer

Uroš Žun

Uroš Žun je bil po izobrazbi pravnik, rojen 6. marca leta 1903 v Radovljici v Mestu št. 41 (danes Linhartov trg 14) očetu Valentinu in materi Olgi, rojeni Jug. V Radovljici je preživel prvih pet let svojega življenja. Družina se je namreč zaradi očetovega dela veliko selila in je nekaj let preživela tudi na Dunaju. Tam so Žunovi živeli pred prvo svetovno vojno v letih 1910–1914. Oktobra 1918 so se vrnili v Ljubljano, kjer je oče Valentin umrl. Nadarjeni, tedaj petnajstletni Uroš je kljub materialnemu pomanjkanju, ki je pestilo družino, nadaljeval šolanje. Uspešno je diplomiral na pravni fakulteti in se zaposlil v državni upravi. V Mariboru, ki je bil na poti med Dunajem in Trstom pomembna postojanka judovskih beguncev, ki so zlasti po letu 1938 bežali pred nacistično nevarnostjo na območje Kraljevine Jugoslavije, je kot komisar služboval med letoma 1938–1941.

Tik pred začetkom aprilske okupacije Kraljevine Jugoslavije, ob koncu leta 1940, ko so Judje iz Nemčije, Avstrije in Češkoslovaške prek Jugoslavije bežali v druge države, še posebej v takratno Palestino, je bil iz Beograda vsem obmejnim postojankam, zlasti tistim na meji z Avstrijo, poslan dekret, po katerem so strogo kaznovali vsakega častnika mejne straže, ki bi dovolil prehod meje beguncem, še posebej Judom. Ko je odločba prispela do Žuna, je bilo na njegovi mizi tudi že pismo, ki je najavljalo prihod šestnajstih judovskih deklet s prošnjo, da jim nudi vsakršno pomoč. Dekleta so že bila na poti. Ni se še utegnil odločiti, ko je že zaslišal tihe ženske glasove in naenkrat so nasmejana dekleta stala pred njim. Malo je okleval. V službi se je vedno strogo držal pravil in jasno mu je bilo, da bo kazno-

van, po vsej verjetnosti degradiran, če ne še kaj hujšega, če bo kršil ukaz. Naj postavi svojo kariero na kocko in ogrozi svojo varnost in varnost svoje družine, ali naj pomaga šestnajsterici preplašenih deklet, ki jim je uspelo pobegniti iz Avstrije?

Žun je bil dobro seznanjen z vsem, kar se je dogajalo v Avstriji, saj je bil s tamkajšnjimi kolegi v vsakodnevnem stiku. Zavedal se je, da bo pečat, ki jim ga bo pritisnil na prepustnice, dekletom rešil življenje. To je bil najtežji trenutek v njegovem življenju. Jasno mu je bilo, da odloča o dveh vrstah usod. O usodi deklet, ki jim verjetno lahko reši življenja, in o svoji usodi ter usodi svoje družine. Dekleta bi lahko poslal nazaj, pa bi jih gotovo zaprli. Tega mu vest ni dovolila.

Žigosal je torej njihove prepustnice in jim dovolil prehod meje. Dekleta so slutila, da je kršil ukaze, čeprav se niso zavedala, kako težka kazen mu grozi. Hvaležno so ga objele in odšle iz obmejne postojanke. Tam so obstale in niso vedele kam. Plačani spremljevalci so se že porazgubili. Ko je Žun sprevidel, v kakšnem položaju so se znašle, se je odločil, da jih v Maribor odpelje kar sam. Dostavil jih je v hotel, katerega lastnik je bil mariborski Jud, tovarnar Marko Rosner, ki jih je brezplačno nastanil in jih povezal z judovsko občino v Zagrebu. Tam so obljubili, da bodo poslali sla, ki bo dekleta odpeljal v Zagreb. Žunu so se dekleta priljubila in jih je vsak dan obiskoval. Njegova soproga jim je nosila mlečne proizvode, sadje in zelenjavo, saj zaradi spoštovanja košer pravil niso jedle mesa, košer hrane pa se v Mariboru ni dalo dobiti. Dekleta so Žuna vsak dan nestrpno pričako-

vala in so v svojem »komisarju« vedno bolj videla nadomestnega očeta, ki so mu lahko zaupala. Ko je prispel predstavnik zagrebške judovske občine, so se s težkim srcem in s solzami v očeh poslovile od svojega rešitelja.

Uroš Žun je vedel, da ga čaka kazen, zato je z ženo in sinom Igorjem tik pred začetkom vojne pobegnil v Zagreb, kjer se je skrival. Še dobro, kajti Nemci so takoj po prihodu v Maribor za njim razpisali tiralico. Po zidovih hiš na glavnih ulicah Maribora so razobesili celo plakate, ki so obljubljali 10.000 mark nagrade tistemu, ki bi ga izdal. Čeprav je mnogo Mariborčanov vedelo, da je Žun rešil dekleta, in so nekateri celo vedeli, kje se nahaja, ga ni prijavil nihče.

Žun in njegova družina so tako tudi sami postali begunci, ki so se v izogibanju aretaciji selili iz mesta v mesto. Najprej so bili nekaj časa v Zagrebu, kjer se je Žun skrival pod imenom nekega ustaša, ki so ga ubili partizani, in je zato lahko uporabljal ponarejeno izkaznico. Vendar dolgo niso mogli ostati na enem mestu. Iz Zagreba so odšli v Bosno, kjer so se pod težkimi pogoji skrivali do konca vojne. Žun se ni več vrnil v Maribor. Odselil se je v Trst, kjer se je zaradi znanja več jezikov lahko zaposlil pri nekem časopisu kot korektor. Kasneje se je preselil v Ljubljano, kjer je živel mirno in skromno življenje in bil zaposlen kot profesor na Ekonomski srednji in na Tehnični srednji šoli v Ljubljani. Dijaki in dijakinje so ga imeli izjemno radi, saj je bil zelo dober in priljubljen profesor. Bil je zelo izobražen, govoril je osem jezikov. Umrli je 4. maja 1977.

Njegovo povojno življenje in delo v slovenski prestolnici je bilo deležno tudi zanimanja takratne varnostne službe –

UDBE oz. UDV. Sumili so ga namreč, da je delal za ameriško in britansko obveščevalno službo. Žunova prva žena Branka Štimec se spominja, da so v času njunega skupnega življenja k njima prihajali mnogi uslužbenci, ki so bili obveščevalci, toda Žun je sodelovanje vedno odklonil. Sumi, ki so doleteli njenega soproga, so jo zelo prizadeli, še posebej potem, ko so mu odredili hišni pripor in zasliševali tudi njo. Ko so ga enkrat na podlagi neke prijave odpeljali na policijsko postajo, je celo razmišljal o samomoru. Družino so še naprej nadlegovali, dokler ni žena Branka uspela agentom dopovedati, kdo je njen mož in kaj je počel kot policijski komisar v Mariboru pred vojno.

Kaj pa se je zgodilo z dekletki? V Zagrebu so prišla pod okrilje judovske občine, kjer so se pridružila skupini judovskih otrok iz Nemčije in Avstrije, ki so v Zagreb prispeli po drugih poteh. Med njimi so bili celo njihovi bratje in starejše sestre, za katere je skrbel Joško/Josip Indig, judovski aktivist in vzgojitelj. Indig je tudi pravilno ugotovil, da morajo nemudoma zapustiti Zagreb, saj so nove oblasti takoj po okupaciji Jude že začele zbirati in izseljevati iz mesta.

Skupaj s poverjeniki organizacije DELASEM se je odločil, da se umknejo v tisti del Slovenije, ki so ga okupirali Italijani. Njihova prva postaja je bila Ljubljana, druga pa zapuščeni dvorec na Lesnem Brdu nad Horjulom, kjer so od okoliških kmetov kupovali hrano. Kmalu po preselitvi je Indig vsem priskrbel ponarejene prepustnice, s katerimi je deset mesecev kasneje celotna skupina odpotovala v Italijo, v majhno mestece Nonantola v bližini Modene. Po kapitulaciji Italije, ko so na to območje prispeli Nemci, je Indigu

uspelo »svoje« otroke srečno prepeljati v Švico.

Šestnajst deklet, ki jih je rešil Uroš Žun, je leta 1945 prispelo v britansko Palestino, današnji Izrael. Njihova imena so: Tila Ofenberger Nagler, Gizela Wiesner, Fany Zwik Zanft, Paula Munves Teitelbaum, Lili Neumann Levin, Ruth Mashiah Drinker, Irit Rosenberg, Bety Sochschevsky Endzweig, Sonja Harary Boros, Lola Feilchenfeld Schindelheim, Gerda Ben Baruch Tuchner, Mausi, Frida Stern Endzweig, Hilde Miron Steinhard, Berta Reich in Eva Froehlich Reich. Nikoli niso pozabile svojega komisarja, ki je v tistih težkih in usodnih trenutkih pokazal tolikšen pogum in požrtvovalnost, ogrozil varnost lastne družine in kljub zagroženi kazni rešil njihova življenja.

V Izraelu so dekleta zaživela na novo, večinoma po različnih kibucih, nekatere pa so odšle v Ameriko. Niso bile v stalnem stiku med seboj, a ko so nekatere med njimi izvedele za možnost, da predlagajo svoje medvojne rešitelje za pravične, so se našle in povezale ter Jad Vašemu poslale svoje izjave: leta 1986 je bil Uroš Žun razglašen za pravičnega med narodi. Žal je to priznanje prišlo posmrtno. Priznanje in medaljo je sprejel njegov sin Igor.

V Jad Vašemu je ime Uroša Žuna vklesano v kamniti Zid pravičnih. Slovesnosti se je udeležila večina »njegovih« deklet, tedaj že babic z otroki, vnuki in pravnuki. Na spominski medalji, ki jo dobijo pravični, piše: »Kdor je rešil eno samo življenje, je rešil ves svet.« Uroš Žun tako ni le rešil šestnajstih deklet, temveč tudi šestnajst svetov in generacij.

ANDREJ TUMPEJ
RAHELA,
KI JE POSTALA BREDA

Miriam Steiner Aviezer

Andrej Tumpej

Kraljevina Jugoslavija je 25. marca 1941 pristopila k trojnemu paktu sil osi, zaradi česar je prišlo do množičnih demonstracij, med katerimi so najbolj znane beograjske dne 27. marca z znamenitima gesloma *Bolje rat nego pakt* (Raje vojna kot pakt) in *Bolje grob nego rob* (Bolje v grob kot v suženjstvo), ki so povzročile padec vlade. Hitler je odgovoril z napadom na Jugoslavijo. Izdan je bil ukaz, da se predvideni napad na Rusijo, znan pod imenom Operacija Barbarossa, preloži za štiri tedne. Številni zgodovinarji trdijo, da so bili prav ti »štirje dragoceni tedni« tisti, ki so Nemcem prekrižali načrte napada na Rusijo, kar je neposreden prispevek Jugoslavije k porazu Nemcev. Vlada in vojaško poveljstvo sta kapitulirala in kralj Peter II. je pobegnil v London.

Po kapitulaciji so sile osi začele razkosavati Jugoslavijo. Nemci so prevzeli posredno upravo nad ožjo Srbijo, neposredno vojaško upravo nad Banatom ter rajhu priključili slovensko Štajersko in Gorenjsko. Takoj po okupaciji so Nemci na vseh svojih zasedenih ozemljih osnovali posebno upravo, ki je dobila nalogo rešiti »judovsko vprašanje« do končnega uničenja. Začelo se je s popisom in zaplenbo njihove lastnine, streljanjem moških ter kasneje žensk in otrok, ki so jih veliko pomorili v posebnih plinskih kombiniranih vozilih. Judje so panično iskali načine, kako bi se izognili smrti in deportacijam. Le malo ljudi je zbralo dovolj poguma, da so Judom pomagali, kar je bilo strogo prepovedano: velikanski razglasi so celo objavljali opozorila o strogih kaznih za vsakega državljana, ki bi jim nudil zavetišče. Eden od maloštevilnih, ki so Judom kljub temu pomagali, je bil Andrej Tumpej.

Rojen je bil 29. novembra 1886 v Lovrencu na Dravskem polju. Osnovno šolo je obiskoval v rojstnem kraju, gimnazijo pa v Mariboru (1899–1900), Ljubljani (1900–1905) in Gradcu (1905–1907). V Gradcu je nato pri lazaristih študiral bogoslovje (1907–1911), bil posvečen v duhovnika in kmalu imenovan za profesorja verouka na katoliški gimnaziji v Carigradu, ki so jo vodili francoski lazaristi. V Carigradu je služboval med letoma 1912 in 1914 in je tam kot mlad duhovnik iz prve roke spoznal pravoslavno in muslimansko versko izročilo ter postal globoko prepričan ekumenist. Carigrad ga je očaral; pogosto je razmišljal o tragediji razdora med kristjani. Tik pred prvo svetovno vojno se je vrnil v Ljubljano in prevzel vodenje dijaškega doma. Tam je vzgajal fante, ki so obiskovali državno gimnazijo z namenom, da postanejo misijonarji lazaristi.

Med prvo svetovno vojno je Andrej Tumpej sodeloval pri osamosvajanju lazaristov v jugoslovanski provinci. V Ljubljani se je tudi veliko posvečal organiziranju Misijonske mešane družbe, ki je bila ustanovljena leta 1916, in Misijonske zveze, ki je med letoma 1918–1945 izdajala *Misijonski koledar*, katerega urednik je bil Tumpej. Vse to je pripeljalo do ustanovitve misijonišča v Grobljah pri Domžalah. Kljub velikemu angažiranju v Ljubljani ga je vleklo na Balkan.

Zato je Tumpej z velikim veseljem odšel med pravoslavne kristjane in leta 1926 postal župnik v Bitoli. Veliko je potoval po tamkajšnjih krajih in bil s svojim zgledom primer sodelovanja med katoliki in pravoslavnimi. Pešočil je med makedonskimi mesti in vasmu ter pogosto potoval

tudi na Kosovo in v Metohijo. Večkrat se je znašel na težko dostopnih krajih in tam ljudem oznanjal evangelij. Zaradi njegovega delovanja in popotovanja po balkanskih mestih in vaseh se ga je prijel vzdevek »stari Balkanec«.

Leta 1929 je bil postavljen za župnika v župniji sv. Cirila in Metoda v Beogradu. Na Čukarici je živel in delal vse do leta 1945 in je med drugim zelo zaslužen za izgradnjo katoliške cerkve sv. Cirila in Metoda. V cerkvi je namestil tudi njuna kipa, ki ju je dobil pri lazaristih v župniji sv. Jožefa nad Celjem. Veliko je hodil med ljudi, jih tolažil zaradi hudih ekonomskih in socialnih stisk. Bil je zelo priljubljen in spoštovan zaradi močne volje in trdnega značaja.

Ko so Nemci vkorakali v Beograd, so nemudoma začeli uveljavljati tudi protijudovske zakone, Judje pa so začeli iskati rešitve. Nekateri so bežali v Albanijo, drugi v Dalmacijo in v hribe, večina pa jih je ostala v Beogradu in poskušala najti kak drug izhod. Gospa Antonija Kalef, po rodu Slovenka, ki je bila poročena s premožnim judovskim trgovcem, je naenkrat ostala sama s hčerama, starima devet in dvanajst let. Njena hči Rahela pripoveduje:

Z mamo in sestro smo ostale dobesedno na ulici. Tedaj sem spoznala, kaj pomeni imeti pogumno in plemenito mater. Oče je bil v bolnišnici, kasneje so ga z drugimi bolniki odpeljali v taborišče, naravnost v plinsko celico. Stradale smo, še posebno mama. Če smo imele malo kruha, je šel en zalogaj sestri, en zalogaj meni, za mamo pa največkrat ni nič ostalo. Vedele smo, da bomo zdržale le, če bomo prenesle lakoto in mraz in če si spremenimo imena.

Antonija Kalef se je s svojima dvema hčerkama, Matildo in Rahelo, obrnila po pomoč na župnika Tumpeja. Brez obotavljanja jih je povabil v cerkev, jih pogostil in jih v župniji zadržal več dni, da bi pridobil čas in organiziral izdelavo ponarejenih dokumentov. Zavedal se je, da tvega svojo službo ali celo življenje, vendar pomoči ni mogel odreči. Vest mu tega ni dovolila. Vedel je, da krši zakon. Plakati, ki so prebivalstvu grozili s strogimi, celo smrtnimi kaznimi, če bi Judom nudili zatočišče in pomoč, so viseli vsepovsod.

Tumpej je zbral ves svoj pogum in začel urejati ponarejene dokumente. Odločil se je, da bo uporabil dokumente neke svoje sorodnice iz Slovenije s priimkom Ograjenšek. Ko je prinesel izkaznice, je rekel svojim varovankam:

Od zdaj se ne pišete več Kalef. Vaš priimek je Ograjenšek. Vi, gospa Kalef, ostanete s svojim slovenskim imenom Antonija, hčerki pa morati spremeniti imeni. Matilda bo od zdaj Lidija, Rahela pa Breda.

Obrnil se je k Raheli:

Odslej nisi več Rahela in se ne pišeš Kalef, ampak boš, to si dobro zapomni, otrok, nekdo povsem drug. Imenovala se boš Breda Ograjenšek. Na noben način se ne smeš zmotiti ali komu povedati, da v resnici to nisi. Breda Ograjenšek. Samo tako si boš rešila življenje.

S temi dokumenti so vse tri kar mirno živele v Beogradu. Preselile so se v drugo četrt, saj je bil Dorčol, kjer so prej živele, judovska četrt, nekakšen geto, kjer so bile policijske

racije vsak dan. Ko je postalo še posebej nevarno, zlasti oktobra in novembra 1941, ko so potekale deportacije v Sajmište ali t. i. *Judenlager Zemlin*, so se zatekle k Tumpeju in tam v njegovi župniji našle tako zatočišče kot uteho.

Tumpej pa ni rešil le Kalefovih, temveč je na podoben način pomagal še dvema judovskima dekletoma, sestrama, ki jima je preskrbel lažni izkaznici, s katerima sta se izkazovali kot Srbkinji. Dekleti sta se prijavili za službo v Nemčiji. Na policiji na železniški postaji, kjer so izdajali posebna dovoljenja za osebe, prijavljene za delo v Nemčiji, sta morali pokazati svoje dokumente. Bali sta se, da bodo odkrili njuno pravo identiteto, vendar je šlo vse gladko. Ko sta bili že na vlaku, pa ju je nekdo spoznal in prijavil. Zasliševali so ju, da bi odkrili, kdo jima je priskrbel lažni izkaznici. Sprva nista klonili, a sta v trenutku šibkosti zaradi grozovitega, brutalnega mučenja, posebej prilagojenega ženskam, razkrili ime človeka, ki jima je priskrbel ponarejene dokumente. Upali sta, da jima bo to prineslo svobodo, a sta se ušteli. Dekleti sta bili ustreljeni, župnika Tumpeja pa so aretirali in zasliševali, ker so hoteli izvedeti, komu vse je še preskrbel lažne dokumente. Tumpej navkljub hudemu mučenju ni razkril svoje pomoči družini Kalef. Ker ni bilo dokazov, so ga izpustili, vendar si od grozovitega mučenja v zaporu nikdar ni povsem opomogel. Po vojni je med letoma 1948 in 1963 služboval v Smederevu, ob potresu leta 1963 je odšel v Skopje in tam ostal vse do upokojitve leta 1971, ko se je vrnil nazaj v Beograd. Tam je 5. marca 1973 umrl.

Pogum in humanost župnika Tumpeja sta bila vzor mnogim. Družina Kalef je ostala v prijateljskih odnosih s

svojim rešiteljem; Rahela Kalef, rojena 7. decembra 1930, pa je v znak hvaležnosti obdržala ime Breda. Postala je znamenita mezzosopranistka in primadona beograjske opere. V mnogih intervjujih, ki jih je dala v svoji dolgi, sijajni karieri, niti enkrat ni pozabila omeniti poguma, humanosti in toplega srca svojega rešitelja Andreja Tumpeja.

Na njeno pobudo je bil leta 2001 Andrej Tumpej razglašen za pravičnega med narodi. Gospa Breda Kalef ni vedela, da se lahko priznanje podeli tudi posmrtno; če bi to vedela, bi župnik Andrej Tumpej, »dobri oče« in »stari Balkanec«, to čast gotovo še doživel.

ZORA PIČULIN

VARUŠKA IZ LJUBLJANE

Miriam Steiner Aviezer

Po kapitulaciji Jugoslavije so Makedonijo in z njo mesto Pirot v južni Srbiji zasedli Bolgari. Ljudje so bolgarske okupatorje pričakali s cvetjem in pesmijo. Bolgarsko državljanstvo so podelili vsem, razen Judom, ki so tako ostali državljani Jugoslavije in v razmerah okupacije brez državljanskih pravic. Bolgarske okupacijske sile so ustanovile tudi poseben oddelek za »judovsko vprašanje«, ki ga je vodil Aleksander Belev. Ta je bolgarski vladi poslal sporočilo, da so Nemci pripravljeni sodelovati pri reševanju t. i. judovskega vprašanja. Izpeljali so popis Judov in njihovega premoženja, nato premoženje zaplenili in jih silili, naj ves svoj denar naložijo v bolgarske banke.

Judje so morali imeti vedno pri sebi posebne osebne izkaznice, niso smeli biti zaposleni v nobeni javni upravi ali v državni službi, niso smeli služiti v bolgarski vojski in namesto tega so morali plačevati poseben davek v znesku 30 levov mesečno. Niso se smeli poročati z Nejudi ali z njimi živeti v zunajzakonski skupnosti. Tudi mešani zakoni niso bili priznani. Judje niso smeli najemati nejudovskih slug ali gospodinj, bilo jim je prepovedano živeti v mestih ali v določenih predelih mest. Brez dovoljenja bolgarske policije se iz teh predelov tudi niso smeli izseliti. Veljala je tudi uredba, da Nejudi niso smeli posvojiti judovskih otrok, četudi bi bil le eden od obeh staršev otroka Jud.

Nadalje je Komisija za judovske zadeve pri bolgarski vladi 4. septembra 1942 izdala uredbo, po kateri so morali Judje označiti svoje domove oziroma bivališča z vidno oznako: »judovski dom«. Prav tako so morali narediti natančne spiske vseh stanovalcev v zgradbah oz. bivališčih.

Uredba je zahtevala tudi posebne oznake za judovske trgovine: označiti so jih morali kot »judovsko podjetje«. Komisija je 23. septembra 1942 sprejela še uredbo, da morajo Judje v Makedoniji na levi strani zgornjega dela oblačil nositi Davidovo zvezdo, za ta našitek pa je moral vsak Jud odšteti 20 levov. Judom je bil tudi prepovedan vstop v javne lokale. Vse te ukrepe je zasedbena oblast zelo dosledno izvrševala in nadzorovala, kršitelje pa strogo kaznovala.

Kljub ostrim ukrepom okupacijskih oblasti so se makedonski Judje vključevali v odporiško gibanje, ki ga je vodila komunistična partija. Sodelovalo je okrog 800 Judov, ki so se sami organizirali po skupinah (delavci, dekleta in ženske, trgovci, študentje, intelektualci ipd.); odpornikom so se priključevale in zanje delale cele družine. Med drugim so se v judovskih družinah skrivali partizanski borci, sodelavci in ranjenci. Mnogi Judje so se izkazali tudi kot junaški borci v partizanskih enotah in so sodelovali v številnih odporiških skupinah. Že aprila 1942 so okupacijske oblasti zajele večjo skupino Judov, člane obsodili in usmrtili z obešanjem. Partizanski odred Pelister na primer so Bolgari kmalu po ustanovitvi uničili; med žrtvami je bil tudi judovski borec Pepo Pesko. V partizanskih odredih je bilo skupaj okrog 600 makedonskih Judov.

V začetku marca 1943 so bolgarske oblasti v Makedoniji pripravile načrt množičnih deportacij Judov v taborišče Treblinka. Zbrali so jih v bližini železniških postaj, da bi lažje izvedli Transporte. Vse je bilo zelo natančno načrtovano in tudi zelo učinkovito izvedeno. Dne 11. marca 1943 so vse makedonske Jude iz Bitole, Štipa in drugih mest

privedli v Skopje, v tobačno tovarno Monopol. Da bi preprečili morebitne pobege v Albanijo ali v partizane, so okrepili straže. V petih štirinadstropnih poslopijih brez sanitarij in tekoče vode ter brez hrane je bilo zaprtih 7.762 ljudi.

Dne 22. marca 1943 so prispeli tovorni vagoni bolgarskih železnic. Vsak vagon je imel prostor za štirideset oseb ali osem konjev. Bolgarski vojaki pa so v vsak vagon stlačili po osemdeset ljudi s prtljago vred. Vsak vagon je imel samo dve majhni podstrešni okni. Dobili so hrano: posušene nasoljene ribe, vode pa nič. Mnogi so umrli že na poti.

Bolgarski vojaki so nato transport predali Nemcem. Od 7762 makedonskih Judov, kolikor jih je bilo pred vojno, jih je bilo v treh transportih v Treblinko poslanih 7144, od tega velika večina naravnost v plinske celice. Nemci so organizirali prvi množični transport 22. marca 1943, ko so odpeljali 1600 Judov iz Bitole in 2338 Judov iz Skopja. Drugi transport je šel na pot 25. marca 1943, v njem so bili Judje iz Bitole, Skopja in Štipa. Tretji transport je krenil proti Treblinki 29. marca 1943, v njem pa so bili še preostali Judje iz Skopja in Bitole, med njimi največ mladih in otrok, pa tudi Judje s Kosova. Zadnji transport je prispel v Treblinko 5. aprila 1943 in je po uradnih nemških poročilih štel 2404 ljudi. Veliko je jih umrlo že med potjo, vse ostale so Nemci usmrtili takoj po prihodu v Treblinko. Od Judov, ki so bili v teh treh transportih, jih je konec vojne dočakalo le 166.

Medtem ko so torej bolgarske oblasti Nemcem marca 1943 predale vse makedonske Jude, pa se to ni zgodilo

8500 Judom v Bolgariji. Zoper namero, da jih predajo Nemcem, ki so tudi zanje predvideli popolno uničenje, so dvignili glas politiki v bolgarski opoziciji, visoki predstavniki Cerkve, intelektualci in mnogi državljani. Uspelo jim je preprečiti načrte bolgarskih oblasti, saj je car Boris preklical odredbo o aretacijah in predaji bolgarskih Judov Nemcem. Večina je bila tako za razliko od Judov v Makedoniji rešena pred popolnim uničenjem, ki je zadelo starodavno, kulturno bogato makedonsko sefardsko judovsko skupnost. Vojno je preživelo le okoli deset odstotkov makedonski Judov, med njimi tudi Šaul Gatenjo.

Zora Pičulin je bila rojena 1. januarja 1911 v Solkanu. Kot poklicna varuška iz Ljubljane je bila povabljena k bogati družini Gatenjo v Skopje kot negovalka za malega, leta 1941 rojenega Šaula. Dne 9. marca 1943 zvečer, po začetku policijske ure, so se razširile govorice, da nameravajo Bolgari vse Jude postopoma poslati v internacijo. Najprej naj bi bili na vrsti bogati, ki so načrtovali pobege, čeprav so bili ti tako rekoč nemogoči, saj so bile vse meje dobro zastražene. Družina Gatenjo je prebivala v premožnem delu mesta, zato je bilo gotovo, da bo med prvimi aretiranci. Prav tiste dni pa je dveletni Šaul zbolel. Imel je hudo angino in vnetje ušes. Bil je v bolnišnici, kjer je zanj skrbela njegova varuška Zora Pičulin, medtem pa so njegove starše odpeljali pod pretvezo, da gre le za zaslišanje v neki preiskavi in da se bodo po zaslišanju lahko vrnili domov. Vendar ni bilo tako. Niso jih peljali na zaslišanje, temveč v taborišče Monopol, od tam pa z drugimi makedonskimi Judi v Treblinko, v smrt.

Ko je Zora izvedela, kaj se je zgodilo, je mislila le še na to, da mora rešiti svojega varovanca, saj so deportirali tudi otroke. Bila je prepričana, da bodo opazili, da manjka otrok Gatenjevih, ki je bil tudi na seznamu, in gotovo bodo tudi izvedeli, da je v bolnišnici. Zora se je zavedala, da mora takoj ukrepati. Šaul je bil še bolan in je zaradi vnetja ušes stalno jokal. Naredila je načrt, kako otroka pretihotapiti iz bolnišnice. Njegova obleka je bila v garderobni sobi, v kateri so hranili oblačila pacientov. Sestre je prosila, naj ji prinesejo otrokova oblačila, češ da potrebuje nekaj, kar je v žepih. Dovolile so ji, da je sama stopila v garderobo. Vzela je otrokovo obleko, jo skrila pod svoj plašč in se vrnila v bolniško sobo, v kateri je ležal Šaul. Imel je visoko vročino, a ga je vseeno ponoči, v temi, dobro odetega pretihotapila iz bolnišnice. Šaul je ves čas jokal, ona pa mu je šepetala: *Ne plači, dušo moja, sve će biti u redu. Zagrli me pa će te manje boleti.* (Ne joči, srček, vse bo v redu. Tesno me objemi, pa te bo manj bolelo.) Šaul jo je res objel in takoj zaspal v njenem naročju.

Zora ni vedela, kam naj gre. Videla je, da so bolgarski stražarji povsod in da preiskujejo vsako dvorišče, vsako stanovanje in celo kavarne. Vedela je, da ne sme vrniti v hišo družine Gatenjo, ki je bila gotovo zastražena. Pri sebi ni imela veliko denarja in tudi oblečena ni bila za na pot. Mali Šaul je bil v pižami, vendar ga ni hotela buditi, da bi ga oblekla. Naenkrat je zagledala pokopališče, edini kraj, kjer ju gotovo ne bodo iskali. Vrata so bila priprta. Vstopila je. Našla je majhno kapelico, v kateri je otroka lahko odložila na skrinjo, in oba sta zaspala.

Zjutraj je zaslišala korake; zunaj sta se pogovarjala moška, ki ju je razločno slišala:

»Vse Jude so odpeljali. Vse. Do zadnjega.«

»Kako so vedeli, kdo je Jud?«

»Imeli so urejene sezname. Gotovo so jih odpeljali v kako taborišče.«

»Ja, mogoče na Poljsko, tam so baje taborišča s plinskimi celicami.«

Zora je zgrožena poslušala in sklenila, da bosta z otrokom zbežala čim dlje od Skopja. Odšla sta v sosednjo vas. Tam je za otroka kupila malo mleka in koruznega kruha. Kmetica, pri kateri je kupila hrano, je videla, da je otrok ves ovit, in vprašala, kaj mu je. Zora ji je povedala, da ima vnetje ušes. Kmetica ji je dala neko svoje mazilo. Bilo je kot čudežno zdravilo, ker je Šaula pomirilo in ga nato celo popolnoma ozdravilo. Selila sta iz kraja v kraj, stran od Skopja, kjer so družino Gatenjo vsi poznali in vedeli, da za njihovega sina edinca skrbi poklicna varuška iz Slovenije.

Po dolgem tavanju od vasi do vasi sta Zora in Šaul prišla v hribovsko mesto Letnice, kjer sta v tamkajšnjem katoliškem samostanu našla zatočišče. Skupaj z nekaterimi drugimi judovskimi otroki in njihovimi skrbniki, ki so se tja zatekli še pred njima, sta v samostanu ostala vse do konca vojne v Makedoniji.

Po vojni se je Zora Pičulin z malim Šaulom vrnila v Skopje v upanju, da je kdo od družine Gatenjo preživel, vendar nista našla nikogar. Takrat je bila tragična usoda makedonskih Judov, med njimi tudi staršev malega Šaula, že splošno znana. Šaul je bil seveda premajhen, da bi kaj

razumel. Zanj je bilo pomembno, da je bil s svojo varuško, ki jo je že klical mama. Zora se je odločila, da bo otroka posvojila in se z njim vrnila v Ljubljano. Odšla je v judovsko občino, da bi opravila vse formalnosti. Tam so jo lepo sprejeli in ji povedali, da je njen namen sicer human, vendar je treba najprej preveriti, če ima otrok preživele sorodnike. Rečeno ji je bilo, da mora počakati, saj se ljudje vračajo iz najrazličnejših krajev in se med njimi morda pojavi kak otrokov sorodnik, sorodniki pa imajo pri skrbi za osirotelega otroka prednost.

Po dolgem čakanju so se res pojavili Šaulovi sorodniki: družina Biti, ki je želela dečka posvojiti. Vendar ni šlo povsem gladko. Mali Šaul, zdaj star pet let, se ni hotel ločiti od svoje »mame«; oklepal se je in ni hotel nikamor. Gospa Biti je Zoro Pičulin povabila, naj ostane z njimi. Zora je povabilo sprejela, saj bi se tudi sama težko ločila od Šaula.

Leta 1948, ko je bila ustanovljena država Izrael, so skoraj vsi preživeli Judje zapustili svoje stare domovine in se preselili v novo judovsko državo. Transporti so bili organizirani tudi iz Jugoslavije in prijavila se je tudi družina Biti. Zori Pičulin so ponudili, da gre z njimi v Izrael, vendar ponudbe ni mogla sprejeti. Zelo težko se ji je bilo ločiti od Šaula, a kot je povedala sama, vsakdo naj živi s svojim ljudstvom. Vrnila se je v Ljubljano, mali Šaul pa je z družino Biti odšel v Izrael.

Šaul je v Izraelu odrasel in se izšolal ter si ustvaril družino; dela kot učitelj matematike na eni od gimnazij v Jeruzalemu. Svojo »mamo« Zoro je v Ljubljani, kjer je stanovala v znamenitem »Kozolcu«, obiskoval vsako leto.

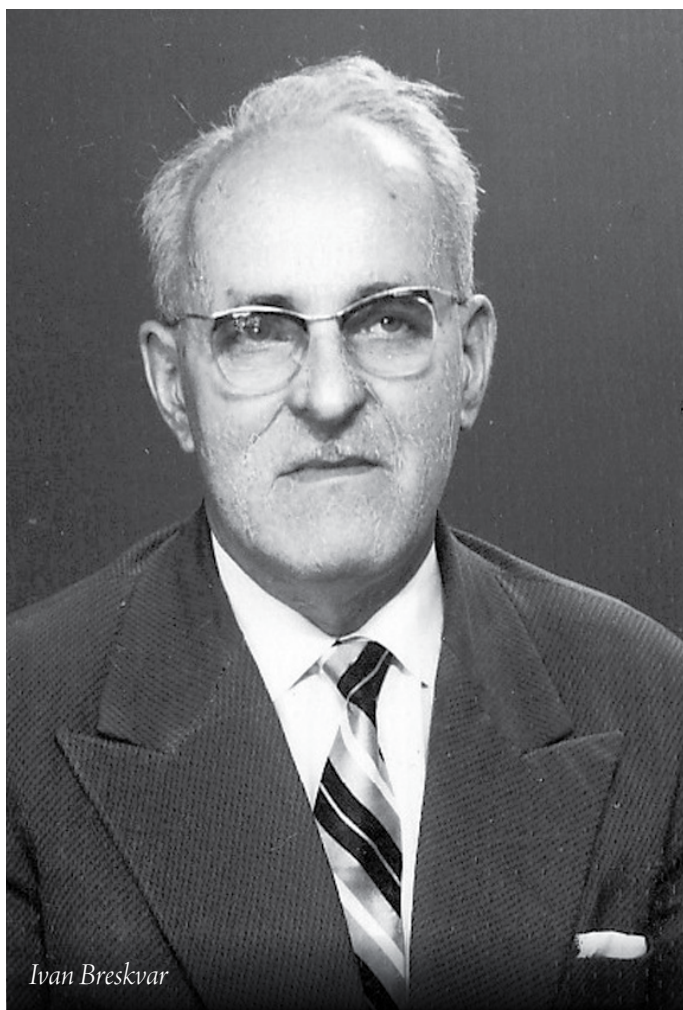
Nazadnje je bil pri njej dve leti pred njeno smrtjo. Zora Pičulin je umrla 2. junija 1998 in je pokopana na ljubljanskem pokopališču Žale.

Za pravično med narodi je bila proglašena leta 1975 ob slovesnosti v Muzeju holokavsta Jad Vašem. Na povabilo Šaula in družine Biti je Zora tedaj obiskala Izrael. Šaul je bil ves čas ob njej, držal jo je za roko in v družbi svoje »mame« užíval v vsakem trenutku. V spominskem parku Jad Vašema ji je pomagal zasaditi drevo. Med 22.000 drevesi, ki so zasajena v spomin pravičnim z vsega sveta, tako stoji tudi drevo, na katerem piše: *Zora Pičulin, Slovenija*.

IVAN BRESKVAR

REŠEVANJE NA KOLESU

Miriam Steiner Aviezer

Ivan Breskvar

Dne 10. aprila 1941 so nemške okupacijske čete vkorale v Zagreb. Ustanovljena je bila Neodvisna država Hrvaška (NDH), katere vojaško poveljstvo je takoj uvedlo protijudovske ukrepe v skladu z nürnberškimi zakoni.

Med preživelimi holokavsta na ozemlju NDH so bili tisti Judje, ki jim je uspelo pobegniti na ozemlja pod italijansko okupacijo, tisti, ki so se pridružili partizanom, in tisti, ki so jih rešili pogumni posamezniki. Med slednjimi je bil tudi Slovenec Ivan Breskvar.

Ivan Breskvar, tekstilni inženir iz Ljubljane, rojen 3. aprila 1905, je na povabilo lokalne tovarne svile kot strokovnjak prišel v Varaždin leta 1931. Mesto mu je bilo všeč, vsi so ga lepo in spoštljivo sprejeli, ljudje so bili prijazni, plača dobra, zato se je odločil, da se bo tam naselil za stalno. Poročil se je z Varaždinko, s katero sta imela tri otroke. Postal je direktor oddelka za pletenje svile, kjer se je spoprijateljil s kolegom Milanom Blossom, slovenskim Judom, strokovnjakom za barvanje svile.

Ko se je leta 1941 začela vojna, je Varaždin postal del NDH. Tudi tu so začeli veljati vsi protijudovski zakoni, med njimi zaplemba judovskega premoženja, omejeno število Judov v šolah, obvezno nošenje judovskega znaka. Leta 1942 se je udejanila t. i. »dokončna rešitev judovskega vprašanja« po celotni Hrvaški; Jude so deportirali v različna taborišča pod ustaško upravo. Milana Blassa je pred deportacijo varovalo posebno dovoljenje, ker so ga nujno potrebli v tovarni. Na spisku za pregon pa sta bili njegovi sorodnici, teta Zdenka Hary z možem Teodorjem z leta 1942 rojenim dojenčkom ter družina njegove sestre Renate

Rosner s štiriletnim otrokom, ki je živela v vasi Mali Bukovec pri Ludbregu. Ker sta obupani materi vedeli, kaj jih čaka, sta mislili samo na to, kako rešiti otroka. Na srečo je okrajni predstojnik Ludbrega, kjer sta živeli, uspel ustaše pregovoriti, da otroke do petega leta starosti spustijo.

Ustaši so na to pristali pod pogojem, da otroke prevzamejo bližnji sorodniki. Ko je Blass to izvedel, je pohitel iz Varaždina na zborna mesto in izjavil, da sta Zdenka Hary in Renata Rosner njegovi sestri, ter prevzel oba otroka, petmesečnega Vedrana in štiriletnega Arturja Rosnerja. Artur se ni hotel ločiti od mame in so ga le stežka pregovorili, da je odšel s stricem. Tudi obe materi sta se oklepali otrok, ju objemali in poljubljali, saj sta vedeli, da se poslavljata za vedno. Vendar v teh težkih trenutkih ni bilo časa niti za solze. Morali so hiteti, da se ustaši ne bi premislili. Milan Blass je vzel otroka in se vrnil v Varaždin, Renato Rosner in Zdenko Hary z družinama pa so pa so odpeljali v Jasenovac, od koder se nista vrnila.

Milan Blass je bil samski in ni znal negovati majhnih otrok. Z Arturjem je še šlo, saj je bil že večji in se je z njim že dalo sporazumevati; ko je bil Milan v službi, je zanj skrbela služkinja. Z dojenčkom pa je bilo težje. Obrnil se je na svojo teto Zoro Schonwald, ta pa je našla žensko, ki je negovala otroke na svojem domu in je vzela k sebi tudi malega Vedrana. Ko pa je po nekaj mesecih izvedela, da je Jud, je sporočila, da se takšnemu tveganju ne more izpostavljati, zato so potrebovali novo varuško. Milan Blass je spet zaprosil teto za pomoč. Pri gospe Schonwald je kot služkinja delala Cilika Kumrić. Gospa Schonwald je bila v mestu znana po

tem, da je lepo skrbela za svoje domače pomočnice; nekaterim je celo našla ženine, tako da so dekleta rada službovala pri njej. Cilika je imela svojo gospodinjo zelo rada; ko je slišala, da sta otroka v nevarnosti, je bila pripravljena pomagati:

»Lahko vprašam svoje starše, če vzamejo otroka k sebi. Živijo v vasi Cerje Nebojse.«

»To bi bila sijajna rešitev.«

Vsi so se strinjali. Cilika je takoj odpotovala domov in vprašala starše, ali bi skrbeli za otroka, ki sta sorodnika njene gospodinje. Starši, ki so bili gospe Schonwald zelo hvaležni, ker je tako lepo skrbela za njihovo hčer, so pristali. Medtem so bili objavljeni novi zakoni, ki so prepovedovali varovanje judovskih otrok in vsakršno pomoč Judom. Ker sta bila otroka prijavljena pri Blassu, ju je bilo treba čim prej preseliti v Cerje Nebojse. Vprašanje je bilo le, kako ju preseliti v oddaljeno vas, do katere ni bilo prevoza.

Ivan Breskvar je videl, da je njegov prijatelj Blass zaskrbljen. Vedel je, da sta otroka pri njem, da ju je v zadnjem hipu rešil pred deportacijo in da so njuni materi odpeljali. Ko sta bila sama, ga je nagovoril:

»Nekaj te muči. Lahko kako pomagam?«

»Imam velik problem in ne vem, kako naj ga rešim,« je začel pripovedovati Blass. »Otroka sta v nevarnosti.«

»Ja,« je rekel Breskvar, »sem videl plakate, da je prepovedano nuditi pomoč Judom. Se pravi – tudi otrokom?«

»Tudi otrokom.«

»Imaš kako idejo, kaj naj naredim?«

»Otroka lahko pošljem k staršem tetine služkinje na

vas, a ne vem, kako bi to izpeljal. Moram ukrepati hitro. Otroka sta v nevarnosti.«

»V katero vas?«

»V Cerje Nebojse.«

»Poznam to vas,« je rekel Breskvar. »Res je precej daleč in težko je priti do nje.«

Breskvar je razmišljal, dokler se ni domislil:

»Lahko ti pomagam. S kolesom lahko prepeljem vsakega posebej.«

»To je odlična ideja,« se je ohrabren nasmehnil Blass. »S kolesom je mogoče priti do tja. Ampak, ali se zavedaš, v kakšno nevarnost se spuščaš, Vedran je tako majhen in šibek in stalno joka?«

»Ponoči spi?«

»Ponoči spi.«

»Če je tako, bomo pa potovali ponoči,« je odločno rekel Breskvar in takoj vstal. Bil je precej vznemirjen zaradi naloge, ki ni bila lahka, in je bila zelo nevarna tudi zaradi tega, ker je bilo treba voziti ponoči brez luči.

»Zelo ti bom hvaležen, če to storiš, a premisli. Saj veš, da izpostavljaš nevarnosti in sebe in svojo družino?«

»Zavedam se tega, ampak tu sta dva otroka, ki ju je treba rešiti, in sem pripravljen tvegati.«

Breskvar se je takoj lotil dela. Dobro je pripravil kolo, vzel nahrbtnik, napravil dve luknji za otroški nogici in dve za ročici, in se napotil v Milanovo stanovanje. Počakala sta, da je mali Vedran zaspal, nato sta ga previdno namestila v nahrbtnik, nato se je Breskvar odpravil na pot. Vozil je previdno in počasi v 16 kilometrov oddaljeno vas. Naslo-

njen na njegov hrbet je Vedran prespal vso noč in se zbudil šele, ko sta prispela v vas. Družina Kumrić ju je pričakovala. Gospa Iva Kumrić je vzela otroka v naročje in mu dala sveže mleko in kruh. Vedran je vse pojedel in očitno je bilo, da se dobro počuti. Preoblekli so ga v kmečke obleke in mu ostrigli dolge svetle kodre, da je bil videti kot vsi drugi otroci, ki jih je bila kmetija polna. Ko si je malo odpočil in se najedel, se je Breskvar vrnil v Varaždin, da se je pripravil na enako pot z Arturjem. To noč je šlo lažje, saj je Artur lahko sedel na sedežu za njim. Poleg tega sta bila stara prijateljca, saj je Artur večkrat prišel na obisk k njegovi družini in se igral z njihovimi otroki.

Arturju in Vedranu je bilo pri Kumrićevih dobro, saj sta bila v družbi številnih otrok. Med njimi je bila dveletna Micika, s katero sta se še posebej spoprijateljila. V vasi so vsi vedeli, da Kumrićevi skrivajo dva judovska otroka. Kadar je v vas prišla nemška ali ustaška patrolja, so ju morali skriti drugje. Na pomoč je priskočila njihova sorodnica Ivka Vlahović, ki je živela v sosednji vasi Stažnjevec. Vedran in Artur sta tri leta ostala pri družini Kumrić v vasi Cerje Nebojse. Stric Milan ju je večkrat obiskal in z njima včasih ostal tudi po nekaj dni.

Po vojni sta se otroka vrnila k Milanu Blassu, ki se je medtem poročil, tako da je za Arturja in Vedrana skrbela njegova žena. Leta 1948 je hči gospe Zore Schonwald, Blanka Banjai, Vedrana uradno posvojila in se z njim preselila v Izrael. Danes se Vedran Hary imenuje Jair Palgi in živi v kibucu Nir David v severni Galileji v dolini Bet Šean. Je profesor na univerzi v Haifi in ima veliko družino.

Artur je ostal pri stricu Milanu in njegovi ženi. Končal je univerzo in postal inženir strojništva. Poročil se je s Sonjo, hčerko svojega rešitelja Ivana Breskvarja, in z družino živi v Varaždinu. Milan Blass, znan filatelist in poliglot, je dolgo delal kot turistični vodič. Umrli je leta 2003. Ivan Breskvar pa je umrl 7. maja 1986 v v Varaždinu, kjer je tudi pokopan.

Ivan Breskvar, Ivka in Tomo Kumrić so bili za pravične med narodi imenovani leta 1998.

LJUBICA IN IVAN ŽUPANČIČ
TER
OLGA RAJŠEK NEUMANN
MALI DAN

Miriam Steiner Aviezer

Olga Rajšek Neumann

Dan je imel devet let, ko je ostal čisto sam. Njegov oče, znan odvetnik v Novi Gradiški, je leta 1941 padel v nemško ujetništvo. Ko je njegova mati Štefa Stockhamer ostala z dvema otrokoma in brez moža, se je preselila v Pakrac, kjer je živel njen oče, dr. Julius Neumann, sloveč in spoštovan zdravnik s štiridesetletno prakso. Upala je, da bo pri njem varna. Nadejala se je tudi, da bo njen oče lahko ozdravil njeno hčer, ki je že od rojstva bolehalo za otroško paralizo. Vendar so bili vsi Neumannovi napor, da bi rešil vnukinjo, neuspešni; deklica je umrla. Vsi so žalovali, še posebej Dan, ki je imel sestrico zelo rad in je z njo preživel mnogo srečnih trenutkov. Nihče ni niti slutil, da je bil to šele začetek družinske tragedije.

Konec leta 1941 so ustaši zbrali vse pakraške Jude in jih odpeljali v taborišče Stara Gradiška. Med njimi so bili tudi Dan, njegova mati Štefa in stara mama Draga. Od tod so jih poslali v taborišče za ženske in otroke Djakovo v bližini Osijeka. Življenjski pogoji tam so bili nečloveški. Ni bilo urejenih stranišč, tekoče vode pa komaj kaj, zaradi česar je izbruhnila epidemija tifusa. Lačni in brez vode so zdravi ležali skupaj z bolnimi in mrtvimi po pogradih. Štefa je zbolela za tifusom, vendar jo je bolj kot to skrbela Danova usoda. Ves čas je razmišljala, kako bi ga rešila.

Na pomoč ji je priskočila ženska, prek katere jim je dr. Neumann, ki je bil zaradi koristnosti za oblast še na svobodi, pošiljal nekaj hrane in zdravil. Pri vhodu v taborišče so ji sicer vedno pol odvzeli, a je še vedno uspela nekaj malega prinesiti noter. Dogovorili so se, da bo prav ta ženska Dana odpeljala iz taborišča. Vendar to ni bilo preprosto. Dan se

nikakor ni hotel ločiti od svoje mame. Krčevito se je je oklepal, jokal je in jo rotil, naj ga ne pošlje stran, da hoče ostati z njo. Jokala je tudi mati, ga objemala in poljubljala:

»Pojdi, sin moj, moj edinec, pojdi, prišla bom za teboj.«

Upiral se je, a mama mu je razložila, da ne moreta hkrati iz taborišča in da bo gotovo prišla za njim. Morala je zbrati vso moč, da ga je izpustila iz objema. Dan je odšel s tujko. Vso pot ga je spremljal mamin solzni pogled in prevzela ga je grozna slutnja, da jo vidi zadnjič. Slutnja ga ni prevarala. Štefa Stockhamer in stara mati Draga Neumann sta bili premeščeni v Jasenovac, kjer so ju umorili. Dana je prevzel njegov stari oče, dr. Julijus Neumann. Nekaj mesecev kasneje so v Jasenovac poslali tudi njega in ga 31. avgusta 1942 umorili, nikoli pa ni izvedel, da sta bili tam pred njim ubiti tudi njegova hči in soproga.

Dan je v hiši starega očeta ostal sam s služkinjo, ki je zanj lepo skrbela, kljub temu pa je postajal zaradi skrbi za mamo in starega očeta iz dneva v dan bolj potr. Ko je teta Hana, sestra Danovega očeta, ki je bila še vedno na svobodi, izvedela, da je sam v Pakracu, in da zanj skrbi služkinja, je prišla ponj. Živela je v Banjaluki in je bila poročena z dr. Samuelom Weissom, ki si je priimek poslovanil v Bijelić. Po njegovi smrti se je Hana s svojim sinom in Danom preselila k Danovem dedku po očetu, dr. Josipu Stockhamerju, štiriinosemdesetletnemu veterinarju, ki je prav tako živel v Banjaluki. Ob koncu leta 1942 pa so v neki nočni raciji ustaši aretirali teto Hano, njenega sina, Dana in dedka Josipa, vendar so potem dr. Josipa Stockhamerja zaradi starosti, Dana pa zaradi mladosti izpustili. Ko sta bila na

prostosti, Dan in njegov slepi dedek nista vedela, kam naj gresta. V dedkovo stanovanje nista mogla, saj je bilo zaplenjeno in zapečateno. Sedla sta na klop v parku, da bi v miru razmislila. Neki znanci so ju opazili, vendar so se jima izognili, ker so vedeli, da je dr. Stockhamer Jud, Judom pa je bilo prepovedano pomagati.

»Kam bova šla, dedek?« je spraševal Dan.

»Imam samo enega starega znanca, za katerega sem prepričan, da naju bo sprejel.«

To je bil Ivan Župančič, Slovenec, železničar, ki je živel z ženo Ljubico v majhni hiši v Slepí ulici ob železniški progi. Stara sta bila čez šestdeset let in nista imela otrok. Dr. Stockhamerja sta spoznala, ko sta potrebovala njegovo strokovno pomoč zaradi bolnega psa. Od tega obiska dalje se je med njimi razvilo trajno prijateljstvo.

Župančičeva sta sprejela izčrpana brezdomca in ju takoj povabila, naj vstopita. Ravno sta pripravljala večerjo, pa je Ljubica na mizo postavila še dva krožnika. Dedek in Dan sta bila lačna, zato nista oklevala. Župančičeva sta želela slišati celo zgodbo in Stockhamer jima je pripovedoval o vsem, kar sta prestala. Svojo pripoved je zaključil, rekoč:

»In zdaj ne vem, kam bi šla.«

»Lahko ostaneta pri nas,« je rekla gospa spontano in pogledala moža. Prikimal je.

»Hvala za prijazno povabilo,« je rekel Stockhamer, »vendar vaju moram opozoriti, da se spuščata v nevarnost. Če se razve, da sta dala zatočišče Judoma, lahko ostaneta brez službe in vaju lahko kaznujejo.«

»To veva,« je rekel Župančič, »saj sva videla plakate na

ulicah, vendar ne moreva zapustiti prijateljev v stiski.«

»Pri nas sta dobrodošla,« je dodala gospa Župančič.

Toplo sta bila sprejeta v skromnem in lepo urejenem domu slovenskih prijateljev. Kmalu zatem je leta 1942 dedek Stockhamer umrl. Dan je tako izgubil še enega človeka, ki ga je imel rad. Na pogrebu je bruhnil v krčevit jok; komaj so ga uspeli potolažiti.

»Še nikdar nisem videla tako žalostnega otroka, kot je Dan,« je rekla gospa Župančič.

Ljubica Župančič se je odločila, da bo odložila vse obveznosti in se v celoti posvetila Danu. Zavedala se je, da je otrok v težkem duševnem stanju. Ni govoril, ves čas je sedel osamljen, tih in žalosten. Ni bila psihologinja in je delala le v skladu s svojim občutkom. Ves čas je bila z njim, skupaj sta opravljala dela v hiši, v kuhinji, hlevu, brala mu je, se z njim sprehajala in čakala na trenutek, ko bo spet spregovoril. Vedela je, da mora potrpežljivo čakati.

Medtem je Danov oče, ki je bil v ujetništvu skupaj z ženinim bratom, Zlatkom Neumannom, izvedel, da je Dan sam pri Župančičevih in da ti zanj lepo skrbijo. Kljub vsemu je menil, da bi bilo za otroka bolje, če bi bil pri sorodnikih. Edina izmed sorodnikov, ki je še bila na prostosti, je bila Olga Rajšek, ki je živela v Zagrebu in je bila zaročenka njegovega svaka. Gospa Župančič je odpeljala Dana k njej in tako se je moral deček še enkrat posloviti od osebe, ki jo je imel rad.

»Pridem te obiskat vsak mesec,« je obljubila gospa Ljubica.

Obljubo je izpolnila in ga je res obiskovala tudi večkrat

na mesec, saj je imela kot soproga železniškega delavca brezplačno vozovnico. Olga Rajšek je Dana sosedom in prijateljem predstavila kot stričevega otroka. Vendar je bila ena izmed njenih sosed, ki je prej živela v Novi Gradiški, žena ustaša. Dana je prijavila oblastem in tako so ga ponovno poslali v zapor, od koder so ljudi deportirali v taborišča. Takrat se je Olga obrnila na prijatelja Vidakovića, ki je imel dobre zveze. Pomagal ji je, da so Dana spet izpustili na prostost. Drug prijatelj ji je predlagal, naj da Dana krstiti. Olga je to storila, nato pa ga ni vzela nazaj domov, temveč ga je odpeljala v dom za nepreskrbljene otroke, v katerem so bili otroci partizanov in sirote. Obiskovala ga je večkrat na teden in mu prinašala dodatno hrano in sladkarije. Dan je bil še posebej vesel, kadar ga je obiskala Ljubica Župančič. Vozila ga je na sprehode in v slaščičarno, z njo se je najraje pogovarjal.

Ko se je sosed, žena ustaša, ki je prijavila Dana, odselila, je Olga Dana spet pripeljala k sebi v Derenčinovo ulico 34, kjer je ostal do konca vojne. Oče se je vrnil iz ujetništva skupaj z Danovim stricem Zlatkom Neumannom, znanim arhitektom, ki se je poročil z Olgo. Dan se je z očetom nastanil v Banjaluki, kjer je maturiral, nato študiral medicino v Zagrebu in leta 1958 doktoriral. Leta 1966 se je z ženo Leo, ki je prav tako preživela holokavst, preselil v Chicago. Z Ljubico in Ivanom Župančičem je ohranil stike in ju obiskoval vsako leto, vse do njune smrti.

Ljubica in Ivan Župančič ter Olga Rajšek Neumann so bili za pravične med narodi proglašeni leta 2002.

**VERA IN LUDVIK
VALENTINČIČ
ZGODBA O SUZANI**

Miriam Steiner Aviezer

Vera in Ludvik Valentinčič

Mlada zakonca Vera (1920–2007) in Ludvik Valentinčič (1917–1944) sta živela v Zagrebu na Žerjavićevi ulici. Čisto blizu, na Marulićevem trgu, so živeli Verini starši, Ante in Adela Grünbaum. Ante Grünbaum se je ukvarjal z založništvom in je sredi vojnega časa izdajal celo avtorje, kot je Rabindranath Tagore. Valentinčič, ki se je rodil v Podbrdu v Baški grapi, se je pred vojno zaradi študija veterine preselil v Zagreb. Vsi so bili odgovorni in poštenu ter lojalni državljani, ki niso nikoli prišli v navzkrižje z zakonom. Mladi par in starši so imeli zelo tesne odnose in so se vsak dan obiskovali. V političnih okoliščinah, kakršne so bile pred vojno, so si Verini starši zaradi judovsko zvenečega priimka pridobili dokumentacijo, ki je potrjevala, da niso judovskega, temveč sudetskega porekla.

Vera in Ludvik sta prijateljevala z gospodom Hermanom Pohorylesom, ki je leta 1938, ob anšlusu, pribežal iz Avstrije in se naselil v Zagrebu. S soprogo Wilhelmino/Vilmo je nekaj časa bival v posebnem domu za begunce. Leta 1941 se jima je tam pridružila hči soproge gospoda Pohorylesa iz prvega zakona, sedemletna Suzana Knoll, ki je na Hrvaško ilegalno prispela z Dunaja in je bila tako v zadnjem trenutku rešena: njena babica, ki je po Suzaninem pobegu ostala na Dunaju, smrti ni ušla.

Ko so v NDH začeli preganjati Jude, sta se morala zakonca Pohoryles ločiti od svoje hčerke. Za plačilo so jo namestili pri neki zagrebški družini, a tam ni mogla ostati dolgo; hčerino življenje je bilo ogroženo, zato so bili starši prisiljeni kar naprej iskati zanjo nove gostiteljske družine. Ker sta zakonca Pohoryles svoj priimek spremenila v

Pokorn, sta uspela dobiti dokumente, ki so prikriji njuno judovsko poreklo. Za Suzano pa takih dokumentov nista mogla pridobiti. Družina je živela v večnem strahu, da bodo otroka odkrili in odpeljali.

Vera in Ludvik Valentinčič nista bila le prijatelja Pohorylesovih oz. Pokornovih, temveč so bili tudi poslovno povezani. Zato sta Pohorylesova dobro vedela, kako sta Valentinčičeva nasprotovala ustaški oblasti in kako grožena sta bila nad njenim ravnanjem z Judi in Srbi. Pohorylesova pa sta vedela tudi, da sta Valentinčičeva povezana z zagrebškimi ilegalci. Poleti leta 1944 se je tako Pohoryles obrnil na Valentinčičeva, jima zaupal zgodbo o skrivanju hčerke Suzane in o vsem, kar je družina do tedaj pretrpela. Suzane nista imela več kam poslati na varno.

»Prišel sem vas prositi za veliko uslugo,« je rekel gospod Pohoryles, ko je prišel na obisk k Valentinčičevima.

»Znano vama je, da smo begunci. Ženin in moj položaj smo nekako rešili, uspelo nama je pridobiti papirje na ime Pokorn, tako da se lahko svobodno gibljeva. S Suzano, najino desetletno hčerko, se pravi, mojo pohčerjenko, ženino hčerjo iz prvega zakona, pa ni tako. Je v stalni nevarnosti.«

Pohoryles je Valentinčičeva prosil, da poizvesta, katera družina bi bila pripravljena vzeti k sebi judovskega otroka. Vera in Ludvik nista takoj odgovorila, obljubila pa sta, da bosta storila vse, kar je v njuni moči. Živo sta občutila nujno, da otroku pomagata, bilo pa ju je tudi zelo strah, ker sta bila zaradi svojega predvojnega članstva v levičarskem Kulturnem združenju študentov pacifistov (*Kulturnom udruženju studenata pacifista* KUSP, ustanovljeno leta 1936,

prepovedano leta 1940) oblastem sumljiva, da sta podpor- nika partizanov, in sta bila zato stalno nadzorovana. Posve- tovala sta se tudi z Verinimi starši. Ti so zelo nasprotovali sodelovanju hčere in zeta pri reševaju Suzane, saj so se zave- dali posledic kršenja ukazov oblasti.

Vera in Ludvik sta se kljub vsemu odločila, da vzameta malo Suzano k sebi. Kot sta rekla, ju je vodilo hotenje,

»da bi bilo morje trpljenja vsaj za eno kapljico manj- še«. Ker otroka svoji okolici nista mogla predstaviti za svojega, saj sta bila poročena šele osem mesecev, sta jo predstavljala kot hčer sorodnikov iz Ozlja, ki v resnici sploh niso obstajali, in pojasnjevala, da je pri njiju zaradi šolanja. Medtem je Pohorylesovima uspelo pridobiti t. i. arijske dokumente za Suzano na ime Sofija Ribarić. Ko je prišla živet k Valentinčičevima, je Suzana dokumente že imela. Z lažnim imenom so jo vpisali k šolskim sestram v Gunduličevi ulici na šolanje. Suzana je bila končno varna in srečna, smela je tudi redno obiskovati starše. Do decem- bra leta 1944 je bilo vse v redu.

Ludvika Valentinčiča so ustaške oblasti aretirale 12. decembra 1944, ker naj bi partizanom dobavljal orožje. Skupaj s še 49 talci so ga 30. decembra 1944 obesili pri Krušljevem selu v Hrvaškem Zagorju v znamenje maščeva- nja za partizanski uboj generala SS. Kmalu zatem so 12. januarja 1945 aretirali tudi Vero in jo za mesec dni zaprli v zapore na Petrinjski ulici, kjer so jo tudi mučili, nato pa so jo izpustili. Ves čas v zaporu je Vero hudo skrbelo za Suzano. Ko je prišla na prostost, je pohitela domov na Žerjavičevo, a v stanovanju Valentinčičevih so že bili nasta-

njeni tuji ljudje, zato je odšla k svojim staršem. Na svoje veliko presenečenje je pri starših našla tudi Suzano, ki se je k njim zatekla na dan aretacije Valentinčičevih, potem ko je prišla iz šole in ni nikogar našla doma. Verini starši so premagali svoj strah in deklenco vzeli k sebi.

Sylvia Suzana Knoll in njeni starši Pohorylesovi so se po vojni vrnili na Dunaj. Že od leta 1948 je na spominski plošči na Veterinarski postaji Ljubljana med veterinarji, ki so padli med drugo svetovno vojno, naveden tudi Ludvik Valentinčič. Vera Valentinčič se je ponovno poročila in se je od tedaj pisala Oberiter. Po vojni je delala kot profesorica angleškega jezika. Umrla je leta 2007 v Zagrebu v šestinsedemdesetem letu življenja.

Ko so njej in njenemu pokojnemu prvemu možu Ludviku Valentinčiču leta 2004 v Zagrebu podelili naziva pravičnih med narodi, je Vera v intervjuju za časopis *Novi list* povedala:

V tistih časih nisem vedela, ali je to, kar počneva z možem, pogumno. Preprosto morala sva to storiti, neskončnemu zlu se je bilo treba upreti z vsaj enim dobrim delom.

RUDI ROTER

KAKO SO VAŠČANI POTOMJA REŠEVALI DRUŽINO KOEN

Miriam Steiner Aviezer

Rudi Roter

Rudimirju Rudolfu Roterju so v Dubrovniku rekli »gospar Rudi«. Rodil se je v vasi Potomje leta 1897. Po očetu je bil Slovenec; njegov oče je bil po poklicu mizar, rojen v Škrilju pri Ajdovščini. Kot obrtnik se je selil iz kraja v kraj in tako prispel v tedanji avstrijski Dubrovniški okraj in tam tudi ostal, saj se je poročil z domačinko Ano Basić. Izvorno se je pisal Rovter, a je pred poroko priimek spremenil v Roter.

Družina ni imela veliko zemlje, tako da so bili odvisni od očetove obrti. Rudi je bil edini sin; za njim so se družini rodile še štiri hčere. Pri štirinajstih je družina izgubila očeta; ker ga je oče poučeval v mizarstvu, je Rudi prevzel skrb za družino in se na Reki izšolal za mizarja. Ko se je vrnil, je materi pomagal z dohodki. Vendar ga je preganjala želja po izobraževanju. Ker ni imel denarja za študij, je sklenil, da se bo izobraževal ob delu. Izvedel je, da v Splitu obstaja večerna šola, ki dijake pripravlja za izpite iz gimnazijskega programa. Končal je realno gimnazijo v Splitu, kar mu je omogočilo vpis na Filozofsko fakulteto v Zagrebu. Ko je študij končal, je odšel v Sarajevo in postal novinar. Iz tega časa se ga spominja Josip Engel, pravnik in javni delavec:

Rudi Roter je bil prepričan demokrat in mirovnik, kar je izkazoval tudi v svojem novinarskem pisanju. Kot novinar je bil zelo cenjen, bil je sodelavec več časopisov, največ pa je delal za Jugoslovanski list. Predvsem so se ga dotaknile antisemitske politike: veliko je pisal proti njim in se zavzemal za nujnost kulturne različnosti in sožitja.

Prijateljval je tudi s celo vrsto judovskih intelektualcev: inženirjem Oskarjem Grofom, dr. Vito Kajon in z novinarjem Teodorjem Pinto, prav posebno prijateljstvo pa ga je vezalo na Abo Koena.

Z novinarskim kolegom Abrahamom Abo Koenom (1896–1944) se je Roter spoznal že v Sarajevu, kjer sta oba delala kot dopisnika beograjske *Politike*. Tam se je Rudi Roter poročil z Ljubljankom Davorinko Merkun. Še bolj pa sta se s Koenom sprijateljila v letu 1941, ko je v Sarajevo vkorakala nemška vojska in so bili razglašeni protijudovski zakoni. Začele so se tudi deportacije v koncentracijska taborišča. Roter je nemudoma obiskal prijatelja Koena:

»Ne smete ostati tukaj. Slišim, da bodo najprej odpeljali vse premožne Jude in intelektualce. Abo, ti boš gotovo med prvimi, saj svojih protifašističnih prepričanj v svojih člankih nisi nikoli skrival. Tvoja družina mora takoj zapustiti Sarajevo.«

»Kam pa naj gremo?«

»K meni domov boste šli, v Dalmacijo, ki je pod italijansko okupacijo, tam so Judje varni.«

Koen je nemudoma sprejel prijateljevo ponudbo; tako je Roter svojega prijatelja Abo, njegovo ženo Loti in hčerkico Miro pripeljal v Potomje. To je majhna vas na Pelješcu, v kateri je tedaj živelo 350 ljudi. Vsi so bili člani ilegalnega gibanja in so imeli stike s tedaj ustanovljenim Narodnoosvobodilnim svetom. Zasedbene oblasti so vedele za to in so vas budno opazovale. Prihod Koenove družine ni ostal neopažen. Stipe Antičević, Roterjev sovaščan, je zapisal:

Rudi Roter je bil ponos vseh vaščanov, vsi smo ga imeli radi in ga spoštovali. Ko je pripeljal svojega prijatelja Koen in njegovo družino, nam je bilo vsem jasno, da jih moramo skriti, ker so v nevarnosti in v resnici tudi zato, ker je njihov prihod ogrozil celo vas. Sklicali smo sestanek vaškega sveta, da bi se dogovorili, kako bomo Rudiju pomagali rešiti prijatelje. Najprej smo vsi prisotni izjavili, da mu bomo stali ob strani in da bomo poskrbeli, da se njegovim prijateljem nič ne zgodi, in da se bodo pri ščitenju judovske družine, ki je v nevarnosti, aktivirali vsi vaščani.

Roter je moral svojo rojstno vas nemudoma zapustiti, ker je bil v nevarnosti, ampak družina Koen je bila v dobrih rokah. Vaščani so se organizirali tako, da je bila družina vsakih nekaj dni pri drugih gostiteljih. Najprej so jih nastanili pri Kate Peruši, nato pri Frani Radović, nato pri Stipetu Antijeвиću, nato pri Nevenki Pojanič, pri Fabijanovičih, in potem pri Anteju Kirigjiji, ki je povedal:

V času, ko je družina Koen bivala pri nas v Potomju, sem se redno sestajal z Roterjem, tem zanimivim in inteligentnim možem, veliko sva se sprehajala in imela dolge pogovore. Spominjam se ga kot krhkega človeka, ki je šepal na eno nogo (posledica otroške paralize) in bil zelo vedoželjen.

Kata Fabijanović dodaja:

Rudija Roterja smo zelo cenili tudi zato, ker je bil izobražen človek in poznan novinar. Ko je pripeljal svoje judovske prijatelje, smo vsi vedeli, da jih je pripeljal zato, da jih reši pred preganjanjem, zato smo vsi čutili, da je naša dolžnost pomagati, še posebej potem, ko je moral Roter pobegniti. Vsi so pomagali, tudi naša družina. Nekaj časa so Koenovi stanovali pri nas. Jaz sem velikokrat pazila malo Miro in sem se spoprijateljila z gospo Loti. Njen mož Abo je otroke inštruiral nemščino in jim pomagal pri šolskem delu, ker se je očitno hotel nekako oddolžiti. Ko so razmere postale zelo zaostrene in nevarne in so morali Koenovi bežati iz Potomja, smo morali tudi mnogi vaščani poiskati zatočišča.

Kmalu je moral Koen z družino oditi v Trpanj. Najprej so bili pri Roterjevih sorodnikih, potem pa jih je k sebi vzela družina sodarja Mateja Ivaniševića, očeta profesorja prava na zagrebški univerzi dr. Stjepana Ivaniševića (r. 1939), kasnejšega hrvaškega ministra za pravosodje v letih 2000 in 2001; v procesu za razglasitev Rudija Roterja za pravičnega je prispeval svojo izjavo priče. Od tam so Koenove spravili na osvobojeno ozemlje, kjer so se vsi priključili partizanom. Abo Koen je bil borec v Pelješkem partizanskem odredu, nato pa je deloval v oddelku za informacije pri ZAVNOH (*hr. Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja*). Padel je v juniju 1944 v Frkošiću v četniškem napadu na bolnišnico, v kateri se je zdravil.

Kata Fabijanović je v svojem pričevanju za komisijo Jad Vašem zapisala:

Gospa Loti in njena hčerka sta po vojni prišli v Potomje in Trpanj in se nam zahvalili za vse, kar smo zanje naredili. To je bilo zelo ganljivo srečanje, po vseh letih tolikšnega trpljenja. Na žalost tedaj gospara Aba, ki ga je cela vas cenila in imela rada, ni bilo več.

Rudi Roter je po vojni še naprej delal kot novinar in veliki povezovalec jugoslovanskih kultur in ljudi. Brez njega si ni mogoče zamisliti Radia Dubrovnik, pa časopisa *Dubrovački vijesnik*, niti Dubrovniških poletnih iger. Umrli je iznenada, 23. oktobra 1959. Preživele so ga žena Dara in hčerki Zrinka in Jasenka. Za pravičnega med narodi je bil razglašen leta 2004, na pobudo vaščanov Potomlja, ki jih je zastopal Stipe Antičević. Ta je v svoji pobudi zapisal:

Naš odlični rojak Rudi Roter ni bil ne komunist ne partizan, vendar je kot človek štel za svojo dolžnost, da zaščiti svojega kolega in njegovo družino pred strahovitim preganjanjem. Njegovi sovaščani so mu pri tem pomagali tako, da so Rudijeve prijatelje, ki so se znašli v nesreči, skrili in obranili.

MARTINA LEVEC MARKOVIĆ
REŠITELJICA
JUDOVSКИH ILEGALCEV

Miriam Steiner Aviezer

Martina Levec Marković

Čeprav ju loči samo reka, je sosednji mesti Zemun in Beograd po okupaciji doletela različna usoda. Beograd je bil pod nadzorom Nemcev, Zemun pa je postal sestavni del neodvisne države Hrvaške (NDH). Ker je bilo v neposredni bližini mednarodno letališče, je bilo v mestu tudi zelo veliko pripadnikov nemške vojske.

Pregoni Judov so se začeli že leta 1941, leta 1942 pa so se še zaostri. Takrat so se začele tudi deportacije zemunskih Judov v taborišči smrti Jasenovac in Stara Gradiška. Mesto je bilo polno plakatov, ki so prebivalstvo opozarjali, da bo vsak državljani, ki skriva ali kakor koli pomaga Judom, strogo kaznovan. Tudi lov na Jude, ki so se ognili deportaciji, je bil zaostren: če so koga našli, je bil na mestu ustreljen.

Josip in Benjamin Beherano ter Danilo Fogel so se izognili deportaciji. Kot člani odporiškega gibanja so se hoteli pridružiti partizanom. Pred tem pa so se skrivali pri simpatizerjih odporiškega gibanja. Med slednjimi so bili tudi člani slovenske družine Levec. Znani zemunski geometer je bil med drugim tudi sin literarnega zgodovinarja, urednika in ravnatelja Slovenske matice, Frana Levca. Njegova hči Martina Levec, tedaj študentka arhitekture, je bila pred vojno gimnazijska sošolka Benamina Beherana. Družina je bila premožna in je imela med zemunskimi Judi veliko znancev. Martinin mlajši brat Boris je pristal v ujetništvu v Nemčiji, najstarejši Miha pa je bil doma. Ker staršev v času vojne ni bilo v Zemunu, sta se morala Miha in Martina znajti sama, zato sta se tudi sama odločila, da na podstrešju skrivata brata Beherano in Danila Fogla. In to potem, ko so v hiši že bivali štirje nemški častniki. Trije so

stanovali v zunanjem krilu hiše in so imeli samostojno gospodinjstvo, četrti, stari major Zajc, pa je stanoval v Martininem stanovanju poleg njene sobe in se do ušes zaljubil v lepo dvaindvajsetletno Slovenko.

Martina se je sicer izogibala njegovim pozornostim, vendar je bila prijazna in mu je diskretno dala vedeti, da ni popolnoma nezainteresirana. Vedela je, da bi jim major lahko koristil. Vsak dan, ko so častniki zjutraj zapustili hišo, so se begunci s podstrešja prišli osvežit v kopalnico, Martina pa jim je pripravila tudi hrano. Obveščala jih je o različnih dogodkih in stikih s partizani, vendar so odhod prelagali, ker je bilo preprosto prenevarno zapustiti varno skrivališče.

Nekega dne se je v stanovanje nepričakovano vrnil major Zajc. Danilo je bil tedaj ravno na lestvi in je popravljal luč, Josip in Benjamin pa sta bila v kopalnici, kjer sta drug drugemu strigla lase. Zaslišala sta Martino, ki je po nemško rekla:

»O, dober dan, major Zajc. Kako to, da ste prišli domov sredi dneva?«

Namesto odgovora je major usmeril strog pogled proti lestvi in vprašal:

»Kdo je to?«

»Električar. Popravlja luč. Na več mestih so potrebna manjša popravila.«

Major je nezaupljivo gledal električarja in stopil proti kopalnici. Bila je zaprta.

»Kdo je notri?« je vprašal precej strogo.

»Pomočnik električarja,« je rekla Martina. Ko pa je

videla njegov sumničav pogled, se mu je približala z zapeljivim nasmeškom, ga odvedla v njegovo sobo in za sabo zaprla vrata. Stari major je to razumel kot pristanek na svoje dvorjenje. Ko je Danilo slišal, da so se vrata v majorjevo sobo zaklenila, se je spustil z lestve in tovarišema v kopalnici zašepetal:

»Hitro!«

Brata Beherano sta prišla iz kopalnice in se urno povzpela na podstrešje, Danilo pa se je vrnil na lestev. Razmišljal je, kako naj Martino reši pohotneža. Glasno je zaklical:

»Gospa Levec! Končal sem z delom. Lahko pridete pogledat.«

Martina je odprla vrata, namenila hvaležen pogled prijatelju in ga odpeljala v kuhinjo. Začudenemu in razočaranemu majorju je razložila:

»Tudi v kuhinji je treba nekaj popraviti.«

»Kje sta pa Josip in Benjamin?« je tiho vprašala Danila.

»Na podstrešju.«

Pri Martini so ilegalci ostali še več kot mesec dni. Zemun je majhno mesto, v katerem ni primanjkovalo ovaduhov, ki so Gestapo opozorili, da Martina sodeluje s partizani in v svojem stanovanju morda celo skriva begunce. Nekega popoldneva so na njena vrata potokli ustaši in gestapovci. Martina jih je videla in je takoj pohitela k majorju Zajcu:

»Strah me je. Bi lahko vi odprli vrata?«

Major je odprl vrata in visoko zravnal ter s strogim pogledom rekel:

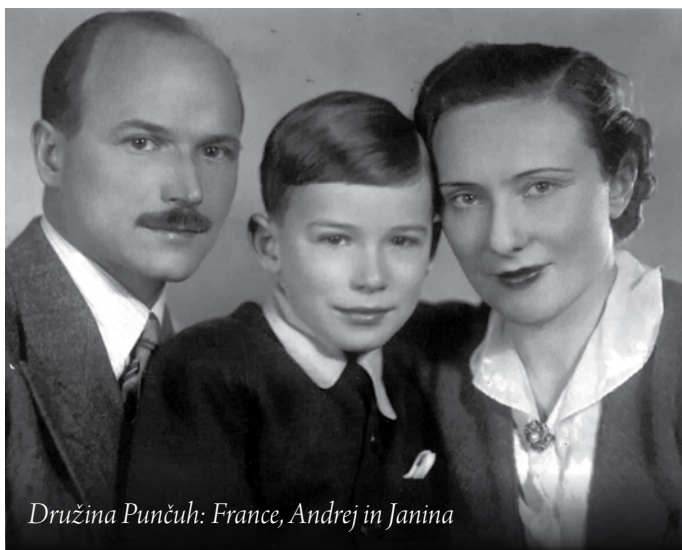
»Hier wohnt deutsche Mannschaft.« (Tu stanuje nemško osebje.)

Vojaki so se opravičili in odšli. Martina je spoznala, da mora odvrniti vsak sum in se rešiti ovaduhov. Do majorja se je začela obnašati še bolj prijazno in se začela z njim celo pojavljati v javnosti. To je njenemu ugledu sicer zelo škodilo, vendar je le tako lahko rešila svoje judovske prijatelje, ki so bili v hiši nastanjeni vse do 15. novembra 1942: prvi je po mesecu skrivanja na podstrešju Levčevih odšel Benjamin Beherano, ki se je vse do konca vojne z lažnimi papirji skrival v Beogradu, zatem pa še Josip Beherano in Danilo Fogel, ki sta se pridružila sremskim partizanom. Po pričevanju hčerke Verice Marković se je tudi Martina v prvih mesecih leta 1943 pridružila partizanom in se udeležila osvoboditve Novega Sada.

Po vojni se je Martina preživljala kot novinarka, učiteljica tujih jezikov in stevardesa pri jugoslovanskem letalskem prevozniku JAT. Po vojni je preživela politično preganjanje kot buržujka in domnevna kolaborantka. Umrla je 5. junija 2001 v Zemunu. Na predlog Josipa in Benjamina Beherana ter Danila Fogla je bila leta 2000 imenovana za pravično med narodi.

FRANCE PUNČUH REŠEVALEC JUDOV V VARŠAVI

Boris Hajdinjak

Družina Punčuh: France, Andrej in Janina

Ko je 1. septembra 1939 izbruhnila druga svetovna vojna, je bila Poljska evropska država z največjim številom judovskega prebivalstva. Samo v Varšavi jih je živelo okrog 360.000 oz. za nekaj manj kot tretjino prebivalcev prestolnice. Zato ne preseneča, da je v Varšavi dobro leto po začetku vojne nastal največji evropski judovski geto, v katerem je bilo natrpanih okoli 450.000 Judov iz mesta in okolice. Okrog 100.000 jih je pomrlo ali bilo pobitih še pred množičnimi deportacijami v času med 22. julijem in 12. septembrom 1942.

Ko so se deportacije začele, so Nemci pobili okoli 10.000 ljudi; 250.000 jih je končalo v uničevalnem taborišču Treblinka, približno 11.500 pa so jih odpeljali v delovna taborišča. Tik pred dokončnim izpraznjenjem varšavskega geta je med 19. aprilom in 16. majem 1943 izbruhnil upor, ki je najbolj poznan in raziskan primer aktivnega odpora Judov proti holokavstu.

Po drugi strani se je v mestu s pomočjo someščanov skrivalo okoli 28.000 Judov, od katerih je slaba polovica, 11.500 ljudi, vojno tudi preživela. Tudi zato ima Poljska največ ljudi, ki so si zaslužili imenovanje pravičnih med narodi: kar 6454, kar je četrtnina vseh do sedaj podeljenih imenovanj. Za skrivanje Judov na Poljskem je bila od 15. oktobra 1941 predvidena in v večini odkritih primerov tudi izvršena smrtna kazen tako za skrivajoče se begunce kot za njihove nejudovske skrivalce.

Do nedavna je bilo v Sloveniji povsem neznano, da je bil pri vseh teh znamenitih dogodkih aktivno udeležen tudi Slovenec France Punčuh, rojen leta 1902 v Doljnem Logatcu. V Ljubljani je končal višjo realko, v mariborski inženirski podoficirski šoli pa pridobil čin rezervnega podporočnika inženircev. Po služenju vojaškega roka se je odpravil študirat v Varšavo in se leta 1923 vpisal na tamkajšnjo visoko trgovsko šolo, ki je danes sestavni del varšavske ekonomske fakultete (polj. Szkoła Główna Handlowa w Warszawie). Leta 1927 je diplomiral in se naslednje leto kot dnevničar zaposlil na Poslaništvu Kraljevine Jugoslavije v Varšavi. Leta 1931 se je tam prijavil za stalnega zaposlenega, opravil vse potrebne izpite, pridobil odlična priporočila

in izkazal znanje številnih jezikov, poleg slovenščine in srbohrvaščine še poljščine, nemščine in francoščine. Ker kljub temu ni bil sprejet v redno službo, je ob honoranem delu za veleposlaništvo postal zastopnik nekaterih nemških podjetij. Dve leti kasneje ga je jugoslovansko zunanje ministrstvo imenovalo za svojega častnega vicekonzula. Vmes se je poročil s poljsko Judinjo Janino Glocer (1905–1997) in dobil sina Andreja (1933–2011).

Po nacistični okupaciji Poljske je najprej poskrbel za svojo ženo in sina, nato pa pomagal celi vrsti drugih judovskih družin. Najpogosteje tako, da je od njih prevzel premoženje, ki bi ga sicer zaplenili Nemci. Na ta način je pomagal družini Königstein, zakoncema Ignacyju in Janini/Nini, r. Kaftal, kasneje Wrześniewska, (od 1909 do po 1978) ter njenemu sinu Marianu (1934), ki so bili lastniki podjetja za izdelovanje nalivnih peres Kawuska. Skril jih je v »arijskem« delu Varšave, zaradi česar so preživeli holokavst. Podobno je pomagal s prevzemom premoženja družine Meszorer: zakoncema Albertu (1905–1963) in Heleni/Leni, r. Kaftal, (1907–1993) ter otrokoma Józefu, im. Lutek, kasneje Josef Meshorer (1932–2013), in Ludwiku, im. Wisia (1938–2008). S prevzemi premoženja je nekaterim Judom v getu omogočil, da so po pobegu s pomočjo lažnih identitet in s skrivanjem preživeli v »arijskem« delu Varšave. Judovskim beguncem je pomagal vse do izbruha varšavske vstaje dne 1. avgusta 1944. Kakšna je bila njegova vloga, je mogoče jasno razbrati iz opisa Marcela Reich - Ranickega (1920–2013), preživelega iz varšavskega geta in kasneje znamenitega nemškega literarnega kritika:

Da bi kot Jud v »arijskem« delu mesta sploh preživel, si moral izpolnjevati tri pogoje. Prvič: potreboval si denar ali dragocenosti, da si preskrbiš ponarejene osebne dokumente, da sploh ne omenjamo, da si moral vzeti v zakup tudi vrsto izsiljevanj. Drugič: tvoj videz in vedenje nista smela biti takšna, da bi Poljaki posumili, da si Jud. Tretjič: zunaj geta si potreboval nejudovske prijatelje in znance, ki so ti bili pripravljeni pomagati. Če je Jud, ki je hotel prebegniti v »arijski« del mesta, od teh treh pogojev izpolnjeval samo dva, je bil njegov položaj že vprašljiv; če pa samo enega, je imel minimalne možnosti.

V podjetju Kawuska je Punčuh leta 1942 zaposlil Genowefo Olczak (1913–2008), s čimer je pomagal štirim članom družine Rozenman, ki so se skrivali z njeno pomočjo: zakoncema Pawlu/Paulu (1889–1944) in Regini, r. Zakrzewska, (1898–1944) ter otrokoma Ryszardu/Richardu (1924–1943) in Bianki, kasneje por. Kraszewski, (1928). Olczakowa je za svojo pomoč družinam Rozenman, Rosenzweig in Zakrzewski leta 1981 dobila naziv pravične med narodi. Edina članica družine Rozenman, ki je preživel, se je leta 1943 najprej nekaj dni skrivala v Punčuhovem stanovanju, nato pa še nekaj dni v Punčuhovi vili.

Dokler je v Varšavi obstajal geto, je Punčuh nekatere Jude oskrboval s hrano; še posebej pa je bila pomembna njegova pomoč judovski bolnišnici Czyste (danes Szpital Wolski im. dr Anny Gostyńskie), v kateri je kot medicinska sestra delala ženina sorodnica Sabina Glocerowa, r. Gurfinkiel (1902 – po 1962). Ko je po 22. juliju 1942 posta-

lo jasno, da bo geto uničen, je Punčuh nekaterim Judom s podkupovanjem omogočil pobeg. Tako je pred zanesljivo smrtjo rešil svojega tasta Teofila Glocerja (1863–1947), taščo Marto, r. Szczecińska, (1877–1945), svakinjo Eweline Lawendel, kasneje Evelyn Lavendel, r. Glocer (1900–1974), in njeno hčerko Wando, kasneje por. Falkiewicz in Bincer (1930–2008), in vsaj še šest drugih ljudi. Begunce je najpogosteje skrival v svojem stanovanju v večstanovanjski zgradbi na naslovu Bagatela 10, ki je bilo sicer v neposredni bližini sedeža nemške policije, in sicer v shrambi, ki ji je dozidal dvojno steno, ali pa v svoji primestni vili na ulici Potulickich 8 v kraju Konstancin. Njegov sin Andrej se spominja, da so bili

... od let 1940/41 pa do varšavske vstaje leta 1944 [...] v naši hiši ves čas gostje, ki so ostali za nekaj dni, dokler se ni našlo skrivališče zanje. Nikoli [ni] vedel, kako jim je ime ali kam gredo. Tako je bilo bolj zanesljivo za primer, če bi [jih] aretirali. ... oče je imel zaradi svojega podjetja ustrezne finančne vire, da je beguncem pomagal denarno, pa tudi, da je izplačeval izsiljevalce.

Vsaj v enem primeru je France Punčuh sodeloval pri rešitvi dveh Judinj celo iz nemškega zapora. Helena/Anna Wolman, po vojni Wiśniewska (1902–1972), in njena hči Alicja/Liliana (1931 – po 1982?) sta se s pomočjo Stefana Badowskega (1909–1989) že od decembra leta 1939 z lažno identiteto izogibali preganjanju. Toda 25. septembra 1943 je nemška policija očitno po izdaji vdrla v njuno sta-

novanje in ju odpeljala v zapor. Badowskemu je s pomočjo denarja, ki sta mu ga dala Punčuh in Henryk Kozłowski, uspelo podkupiti poveljnika zapora in po treh dneh in pol iz zapora rešiti Heleno in Alicjo. Ker nista mogli v staro stanovanje in ker novega ni bilo mogoče takoj dobiti, je Alicja nekaj časa živela v Punčuhovem stanovanju.

Za svojo pomoč Heleni in Alicji Wiśniewski, kot tudi Helenini sestri Ireni Kerth, ki se je po vojni pisala Badowska, in Ewi Kornacki je Badowski leta 1984 dobil naziv pravičnega med narodi.

Dne 9. septembra 1944, v času varšavskega upora, je Franceta Punčuha pred zgradbo na ulici Sienkiewicza 4 v središču Varšave ubila zablodela krogla. Pokopan je bil v Varšavi, leta 1971 pa je bil na željo soproge Janine prepeljan na pokopališče v Gornjem Logatcu. Njegova žena in sin sta vojno preživela in se preselila na Švedsko, nato pa v London in zatem v New York. Janina Punčuh je umrla leta 1997 v New Yorku, sin Andrej pa leta 2011 v Londonu. Andrejeva hči Tanya, vnukinja Franceta Punčuha, živi v Italiji.

Dne 15. avgusta 2004 je Jad Vašem Franceta Punčuha razglasil za srbskega, od leta 2013 pa velja za slovenskega pravičnega med narodi. Priznanje je leta 2005 prevzel njegov sin Andrej, ob podelitvi pa sta bila navzoča tudi Wanda Bincer in Josef Meshorer, dva izmed Judov, ki sta vojno preživela zaradi Punčuhove pomoči. Punčuhovo medvojno delovanje v Varšavi je bilo leta 2014 predstavljeno javnosti v publikaciji slovenskega ministrstva za zunanje zadeve in z odkritjem spominske plošče na Punčuhovi rojstni hiši v Logatcu.

DRUGI DEL
DRUGE ZGODBE
O POGUMNIH

ANDREJ VENDRAMIN

NEZNANI PRAVIČNI

IZ SOLKANA

Renato Podbersič

Andrej Vendramin

Na seznamu pravičnih med narodi najdemo trenutno devet Slovenk in Slovencev, postopek pa poteka še za nekaj posameznikov. Med njimi je tudi Andrej Vendramin (1891–1978), učitelj iz Solkana na Goriškem.

Pomembno vlogo v zgodbi o reševanju judovskih beguncev, predvsem otrok, ima Josip Itai Indig (1917–1998), Jud iz Hrvaške. Že v mladosti je postal navdušen cionist. Pred vojno je pomagal številnim Judom, ki so bežali z območja Tretjega rajha. Njihove poti so se stekale iz številnih nemških krajev ter dalje prek Jugoslavije in Bolgarije do Carigrada in naprej v Palestino.

Spomladi 1941 se je Josip Indig skupaj z okoli štiridesetimi judovskimi sirotami iz Nemčije znašel v Zagrebu, v tedanji NDH. Po prvih deportacijah Judov in po spoznanju, da imajo več možnosti za preživetje v italijanski okupacijski coni, se je s celotno skupino odpravil v takratno Ljubljansko pokrajino, kjer so mu predstavniki italijanske judovske organizacije DELASEM pomagali najti začasno zatočišče. S preostalim denarjem in sredstvi DELASEM je v začetku julija 1941 najel stari dvorec Lesno Brdo pri Vrhniku, kjer so begunci iz Zagreba ostali vse do naslednje pomladi. Med njimi je bilo tudi šestnajst deklet, ki jim je življenje prvič rešil slovenski pravični Uroš Žun. Indigu je pomagal Evgen Bolaffio, po rodu iz znane goriške judovske družine, sicer pa trgovec z vinom v Ljubljani in predstavnik organizacije DELASEM v Gorici in Ljubljani.

Spomladi 1942 so se spopadi preselili tudi v sicer mirno okolje Lesnega Brda. Razplamtel se je partizanski odpor, prihodi italijanskih patrolj so bili vse pogostejši. Položaj je

za Indigove varovance postajal nevaren. Zato se je odločil, da jih preseli v Italijo, s čimer se je strinjal tudi DELASEM. Nastanili so se v najeti podeželski vili z imenom Villa Emma v kraju Nonantola pri Modeni. Akcija reševanja teh otrok velja za enega pomembnejših uspehov organizacije DELASEM.

Spomladi 1943 so v vilo Emmo pripeljali še dodatnih triintrideset otrok, večinoma sirot z območja nekdanje Kraljevine Jugoslavije, ki so prihajali iz Splita. V Nonantolo so prispeli 14. aprila 1943 zvečer z dvema spremljevalcema. Tako je skupno število tam nameščenih otrok naraslo na več kot sedemdeset.

Do kapitulacije Italije je njihovo življenje potekalo malone nemoteno, po prihodu Nemcev pa je bilo njihovo preživetje odvisno od vrste lokalnih dobrotnikov. V prvi vrsti od krajevnega zdravnika, Giuseppeja Morealija (1895–1980), in njegovega prijatelja, duhovnika Arriga Beccarija (1909–2005), ki je bil profesor, ekonom in župnik v semenišču pri sv. Petru v Nonantoli. V skupni reševalni akciji, h kateri sta pritegnila še dva krajevna duhovnika, don Pelati-ja in don Tardinija, so novo skrivališče za večino beguncev pripravili kar v stavbi semenišča pri opatiji, ki je bilo zaradi šolskih počitnic bolj ali manj prazno. Besedo zanje je zastavil don Beccari, rektor semenišča, don Ottaviano Pelati pa nastanitvi ni nasprotoval. V semenišču so poskrili celo nekaj deklet, kar je bilo seveda v nasprotju s tradicijo in stoletno prakso. Ko so 9. septembra 1943 nemške enote vkorakale v Nonantolo, se je približno trideset mlajših beguncev že skrivalo v semeniški stavbi, kjer si je svoj

»štab« uredil tudi Indig. Preostale so skrivale zanesljive krajevne družine. Hkrati so se povezali z občinskim uslužbencem Brunom Lazzarijem, ki je begunskim otrokom priskrbel izvirne prazne obrazce, s katerimi so reševalci izdelali ponarejene osebne dokumente. Za žigosanje so uporabili kar žig občine Larino v pokrajini Campobasso v južni Italiji.

Medtem so začeli mlade begunce seliti na varno v Švico. Razdelili so jih na manjše skupine in jih v oktobru 1943 v razmaku nekaj dni pošiljali proti švicarski meji. V začetku leta 1944 so jih s pomočjo Združenja švicarskih cionistov uspeli naseliti v kraju Bex-les-Bains v dolini reke Rone, kjer so dočakali konec vojne. Po vojni so se razselili po vsem svetu, večina pa se je pod vodstvom Indiga odpravila v Palestino.

V celotno operacijo skrivanja judovskih otrok je bilo vpletenih več kot sto domačinov iz Nonantole. Zaradi svojega ilegalnega dela sta bila don Beccari in don Tardini sredi septembra 1944 aretirana in odpeljana v bolonjski zapor. Kljub ostremu zasliševanju nista nikoli priznala svoje vpletenosti v reševanje Judov. Don Beccarija so obsodili na smrt, a ga je usmrtitve rešil konec vojne. Za svoje nesebično delo pri reševanju otrok sta bila že leta 1964 razglašena za italijanska pravična med narodi.

Do nedavna pa je ostala skoraj neznan vloga njenega prijatelja in sodelavca, Slovenca Andreja Vendramina. Dne 17. maja 1891 v Štmavru, majhni vasi na obronkih Goriških brd, rojeni Vendramin je maturiral tik pred začetkom prve svetovne vojne in vse do 1929 učil po različnih vaseh v oko-

lici Gorice. V času fašizma je bil, podobno kot številni drugi slovenski učitelji, premeščen v notranjost italijanske države. Z dekretom št. 12277 z dne 28. avgusta 1929 so ga šolske oblasti poslale v Nonantolo pri Modeni; novo službo je moral nastopiti 1. septembra 1929. Suhoparen dekret mu je v birokratskem jeziku nadalje nalagal, da se mora čim prej zglasiti pri didaktičnem ravnatelju v Nonantoli v pokrajini Emilia Romagna, ki mu bo dal nadaljnja navodila. Z učiteljem je potovala tudi njegova družina, žena in trije otroci: Cvetko/Florijan, Stanislav in Marija. Andrej je takoj prevzel odkazano službeno mesto v Nonantoli, kjer je v razmehroma mirnih okoliščinah kot učitelj poučeval do izbruha druge svetovne vojne.

Zaradi sumničenja in lažnih obtožb fašističnih oblasti so ga leta 1941 za leto dni prestavili v manjši kraj Prignano sul Secchio na obronke Apeninov, približno šestdeset kilometrov južno od Nonantole. Tam je živel sam, družina ga je obiskovala samo občasno. Zdi se, da je bil v nemilosti oblasti zato, ker ni dovolil vpisa hčerke Marije v fašistični podmladek *Piccole Italiane*. Zaradi zavzemanja domačinov, ki so ga zelo cenili, se je leta 1942 smel vrniti k družini v Nonantolo.

Medvojnih dogodkov se še danes odlično spominja Andrejev najstarejši sin Cvetko, rojen leta 1927 v Solkanu, tedaj dijak državne šole za geometre v Modeni. Vendraminovi so bili neposredni sosedje zdravnika Morealija, ki se ga Cvetko spominja kot zavzetega protifašista. Spomladi leta 1943 so Vendraminove prosili za pomoč pri sporazumevanju begunskimi otroki iz t. i. splitske skupine,

ki so v vilo Emmo prispeli sredi aprila 1943. Sorazmerno mirno življenje se je spremenilo po italijanski kapitulaciji, ko so področje zasedli Nemci. V Nonantoli je bil nastanjen sedež lokalnega nemškega poveljstva, na čelu katerega je bil neki višji častnik. Po Cvetkovem spominu naj bi šlo za majorja Wehrmachta, ki se je iz dveh razlogov sčasoma spoprijateljil z učiteljem Andrejem Vendraminom. Prvi razlog je bilo Vendraminovo znanje nemščine, drugi pa njegov izvor. V Nemčevi družinski zgodovini so bili namreč še živi spomini na soško bojišče, na katerem naj bi sodelovali njegovi moški sorodniki. To je bilo za družino, ki je pomagala pri skrivanju judovskih otrok zelo pomembno, saj so se otroci po prihodu Nemcev skrivali v samostanu, ki je gostil tudi nemško poveljstvo Nonatole.

Cvetko Vendramin se je še sedemdeset let po teh dogodkih spominjal celo nekaterih imen teh otrok. Povedal je, da so skoraj vsak dan poslušali prepovedani radio London. In da je vsak dan na zemljevid vrisal aktualno stanje na vseh frontah. Pogosto je te zemljevide nosil v vilo Emma:

Lahko rečem, da je bil tam moj drugi dom. S precej begunci sem se lahko brez težav sporazumeval, tako po domače, oni srbsko in hrvaško, jaz slovensko. Saj gre vendar za slovanske jezike!

Družina Vendramin se je po vojni leta 1945 vrnila v Solkan, živeli so v podnajemniškem stanovanju. Primorska se je rešila fašističnega pritiska, kraji okrog Gorice so tedaj

spadali v cono A, ki je bila pod nadzorom Zavezniške vojaške uprave. Andrej Vendramin je takoj prevzel pedagoško delo na šoli v Podgori pri Gorici, leta 1946 pa je prišel v Solkan, kjer je ostal do upokojitve leta 1960. Umrli je 30. maja 1978 v Solkanu, kjer je tudi pokopan.

Andrejev sin Cvetko Vendramin je po vojni prvič obiskal Nonantolo leta 2001 skupaj s sinom Simonom, danes župnikom v Dolenji Trebuši v koprski škofiji. Takrat so namreč občinske oblasti v Nonantoli pripravile veliko fotografsko razstavo, posvečeno dogodkom v vili Emma. Zbrali so se tudi še živeči nekdanji sokrajani, ki so med vojno pomagali begunskim otrokom. Posebej je Cvetka ganilo ponovno srečanje s tedaj že precej obnemoglim don Beccarijem. V dar je dobil precej knjig o dogodkih, ki jih je sooblikoval tudi sam. Večinoma so to knjige s posvetili, ki potrjujejo njegovo pričevanje.

CIRIL KOTNIK

DIPLOMAT IN ČLOVEKOLJUB

Ivo Jevnikar

Ciril Kotnik

Po nepozabno žalostnem 16. oktobru sem skupno z nj. eksc. Almansijem sestavil spomenico, ki naj bi jo osebno izročili papežu, dne 28. oktobra zjutraj pa sem jo imel v žepu, da bi jo odnesel v Vatikan skupaj z dr. Cirilom Kotnikom z jugoslovskega poslaništva pri Sv. sedežu. V Ul. Salaria 72 sem bil točno ob 8.30. V dolgem obdobju prijateljskih stikov z dr. Kotnikom sva se zaradi njegovega in mojega položaja dogovorila, da bova najino poznanstvo v kritičnih trenutkih zatajila. Ko je dr. Kotnik prihajal na sedež DELASEM, je bil za tam zbrane ljudi »neimenovani«, za najožji krog pa dr. Rossi. Kljub tveganju za oba sem ga velikokrat obiskal na njegovem domu. Nikoli nisem srečal vratarja ali videl ljudi v vratarnici. Tisto jutro pa je bilo pod stopniščem veliko ljudi, ki jih nisem poznal. Ker sem se držal dogovora, nisem hotel razkriti, h komu sem namenjen, saj bi lahko bil med prisotnimi kak policist ali vohun. Na vprašanje, kam grem, ki mi ga je postavil meni sicer neznani vratar, sem odgovoril: »V stanovanje št. 10.« Dr. Kotnik pa je živel v stanovanju št. 7. Vrtar mi je dejal, da lahko grem. Na mojo srečo je v stanovanju št. 10 živel gostilničar, ki ni bil skoraj nikoli doma. Navidez brezbrizno sem se povzpел po stopnicah, saj sem bil zaskrbljen zaradi nenavadne prisotnosti tolikih ljudi, in obhajala me je nejasna, neoprijemljiva sluttja. Pozvonil sem pri vratih stanovanja št. 7. Brž sta mi odprla gestapovski podčastnik in vojak. Eden je nameril samokres na moje sence, drugi v hrbet. Odrevenel sem: nesmiselno bi bilo reagirati ali skušati zbežati. S suvanjem in kričanjem sta me spravila v stanovanje. Kaj sta govori-

*la, ne vem, ker ne razumem nemško. Vsekakor je bilo nju-
no vedenje dokaj neotesano in slišal sem: »Jud, Jud«.*

Tako je Settimio Sorani, vodilni predstavnik italijanske judovske dobrodelne organizacije DELASEM v Rimu, že leta 1946 popisal svojo aretacijo na domu takratnega slovenskega uslužbenca jugoslovanskega kraljevega poslaništva pri Svetem sedežu, Cirila Kotnika. Kmalu je spoznal, da je bil Kotnik aretiran in odpeljan že pred njim, v teku pa je bila divjaška »hišna preiskava«. Med razmeta-
ne dokumente so gestapovci vrgli tudi papirje, ki so jih našli ob preiskovanju njegove obleke. Njihova površnost ga je skupaj z lažnim imenom in Kotnikovo molčečnostjo rešila, saj so Soranija dne 6. novembra po mučnih zaslišanjih na zloglasni policijski postaji v ulici Tasso izpustili. To so bili najbridkejši dnevi v zgodovini rimskih Judov.

Italija je s fašističnimi rasnimi zakoni, ki jih je razglasil Mussolini 18. septembra 1938 v Trstu, Jude sicer začela preganjati, vendar jih ni morila. Za judovske pribežnike iz drugih držav je leta 1940 odprla zbirna taborišča, spodbujala pa je njihovo izseljevanje in že leto prej dovolila ustanovitev organizacije DELASEM, ki jim je pri izseljevanju pomagala. Med ustanovitelji je bil predsednik Zveze judovskih skupnosti v Italiji Dante Almansi, ki ga je Sorani omenil v svojem dnevniškem zapisu. Vse to se je spremenilo z nemško zasedbo po 8. septembru 1943. Mussolinijeva marionetna Italijanska socialna republika je začela po zgledu nemškega okupatorja loviti in zapirati domače in tuje Jude. Sam Himmler je podčrtal, da »dokončna rešitev

judovskega vprašanja« velja tudi za Italijo.

Poveljnik Gestapa v Rimu, Kappler, je 26. septembra 1943 od rimskih Judov zahteval, da jim v zameno za rešitev v 36 urah izročijo 50 kilogramov zlata. To so storili. Kljub temu so nacisti v soboto, 16. oktobra, ob zori v veliki protijudovski raciji zajeli 1.259 ljudi: 363 moških, 689 žensk in 207 otrok. Po preverjanju so izpustili 237 pripadnikov mešanih družin. V ponedeljek, 18. oktobra, popoldne je vlak z živinskimi vozovi ostale odpeljal proti Auschwitzu, kamor je prispel 22. oktobra zvečer. Že naslednjega dne so 820 »za delo nesposobnih« pomorili v plinskih celicah in njihova trupla sežgali. Konec vojne je dočakalo petnajst moških in ena ženska. Ko sta torej Sorani in Kotnik namepravala k papežu s pisnim predlogom, naj pri nemškem poveljstvu posreduje za osvoboditev internirancev ali vsaj za izpustitev žensk in otrok, tudi v zameno za novo odkupnino, je bila usoda rimskih Judov že zapečaten.

Soranija so po nekaj dneh izpustili, Kotnika pa ne. Po razpoložljivih podatkih so ga najprej odvedli v ulico Tasso, nato pa je bil do 18. decembra zaprt v zaporu Regina Coeli, od koder so ga na zaslišanja vodili v ulico Tasso. Zasliševali so ga ob pretepanju in mučenju, bil pa je tudi pod psihološkim pritiskom, saj so za mesec dni zaprli tudi njegovo ženo. Ta je iz sosednje celice poslušala njegovo stokanje, sam pa ni vedel, kako je z njo, kot tudi ni poznal usode obeh hčerk in tašče, ki so se skrivale pri slovenskih šolskih sestrah v ulici Colli in drugje. Napovedovali so mu smrtno kazen. Brutalnih zaslišanj je bilo enajst. Hudo so mu načela zdravje. Ko je prišel iz zapora, ga je starejša

hčerka Ivanka komaj spoznala. Ko je 29. junija 1948 po hudi bolezni v Rimu umrl, star komaj 52 let, so zdravniki smrt pripisali posledicam mučenja.

Zgodbe o njegovi rešitvi so različne; omenjajo tudi podkupovanje nemških predstavnikov. Zanj se je zelo zavzel njegov nadrejeni, odpravnik poslov na jugoslovanskem poslaništvu pri Svetem sedežu, sicer duhovnik s Hvara Nikola Moscatello. Za pomoč je zaprosil tudi vatiškanskega državnega tajnika, kardinala Maglioneja, ki mu je obljubil papeževo posredovanje. Po osvoboditvi Rima dne 4. junija 1944 je papež Pij XII. v svoji knjižnici v Vatikanu na daljšo zasebno avdienco sprejel celotno Kotnikovo družino in se Cirilu zahvalil za človekoljubno delo, ki ga je bil opravil. Za pomoč italijanskim odpornikom in zaprtim častnikom se mu je zahvalil predsednik vlade, maršal Badoglio. Pri praznovanju osvoboditve v osrednji rimski sinagogi ga je rimska judovska skupnost uvrstila med častne goste.

Dokumentov o tem, koliko Judom je Kotnik pomagal in na kakšen način, ni veliko. Pomoč Judom je bila le del njegove razvejane dejavnosti med vojno, pred njo in po njej. O pomembnosti njegovih dejanj priča dejstvo, da je Zveza italijanskih judovskih skupnosti ob desetletnici osvoboditve dne 17. aprila 1955 priredila slovesnost v Milanu in 23 katoličanom, ki so pomagali preganjanim Judom, podelila zlate kolajne z napisom »Italijanski Judje, s hvaležnostjo«. Sedem jih je bilo takrat že pokojnih, med njimi tudi Ciril Kotnik. V utemeljitvi k odlikovanju, ki ga je v moževem imenu sprejela vdova

Maria Tomassetti Kotnik, je zapisano:

Bil je uslužbenec jugoslovanskega poslaništva v Vatikanu in si je na vse načine neutrudno prizadeval, da bi pomagal Judom vseh državljanstev. Posredoval je pri oblasteh in pri nemškem poveljstvu. Pri tem je nenehno tvegval življenje. Nacisti so ga aretirali in obsodili na smrt. Rešilo ga je le posredovanje cerkvenih oblasti. Umrl je po osvoboditvi v Rimu zaradi mučenja v zaporu.

Čeprav je Sorani o njem pisal kot o »doktorju« in marsikje beremo, da je bil konzul ali veleposlanik, je treba poudariti, da ni imel visoke formalne izobrazbe in da v jugoslovanski diplomatski službi ni dosegel pomembnega položaja. Toliko bolj častno je zanj, da je kljub temu opravil izjemno človekoljubno delo.

Ciril, za prijatelje Čiro Kotnik, je izhajal iz razvejane družine na Dobrijah pri Ravnah na Koroškem. Kot sedmi otrok železniškega uradnika Franca Kotnika in Marije Unterberger se je rodil 20. decembra 1895 v Vižmarjah pri Ljubljani. Končal je trgovsko akademijo in se kot prostovoljec v srbskih vrstah boril v obeh balkanskih vojnah, pa tudi v prvi svetovni vojni. Bil je odlikovan in ranjen, tako da so ga oprostili vojaških dolžnosti in ga poleti 1917 zaposlili na srbskem poslaništvu v Rimu. Leta 1922 se je poročil z Mario Tomassetti iz Aquile. Vsem trem hčerkam – ena jima je umrla v prvem letu življenja – sta dala slovenska imena.

Na diplomatskem predstavništvu Srbije, nato pa SHS oz. Jugoslavije v Italiji, je bil Kotnik najprej diurnist, torej

uslužbenec brez stalne zaposlitve. Po nekaj letih je postal arhivar, nato spet pogodbeni uradnik s slabimi dohodki. Uspelo pa se mu je izogniti premestitvam v druge kraje, saj so veleposlaniki menili, da je nenadomestljiv sodelavec in odličen poznavalec italijanskih razmer.

Tudi po italijanski zasedbi dela Jugoslavije in izgonu jugoslovanskega diplomatskega osebja iz Rima je ostal z družino v mestu. Nekaj časa je bil v hišnem priporu, nato ga je jugoslovanska begunska vlada premestila na svoje poslanništvo pri Svetem sedežu, ki ga je takrat vodil Moscatello. Tam je izkazal vse svoje sposobnosti in širokosrčnost. Pomagal je internirancem iz zasedene Jugoslavije. Reševal je častnike, ki so pobegnili iz taborišč. Nudil jim je dokumente, stanovanje in denarno pomoč. Z italijanskim narodnoosvobodilnim odborom v Rimu je sklenil sporazum, ki je Jugoslovane ščitil v zameno za informacije v korist partizanov. Pomagal je tudi mnogim Angležem, Američanom in Francozom, ki so se skrivali po Italiji. In pomagal je seveda tudi Judom.

Del teh dejavnosti je opravljal po uradni dolžnosti, še več pa je storil na osebno pobudo. Kot se spominja mlajša hči Darinka, je bilo njihovo stanovanje vedno polno ljudi, tudi celih družin, s katerimi so delili hrano in streho. Včasih so prihajali ljudje, ki so z očetom skrivnostno razpravljali, nalašč v slovenščini ali francoščini, da bi jih drugi ne razumeli. Očetu je pomagala tudi žena, ki je med drugim spremljala neznance na varne naslove.

Kot je nedavno ugotovil hrvaški zgodovinar Stipe Kljaić, je bil Kotnik na poslaništvu zadolžen za humanitar-na vprašanja. Delil je denarno pomoč jugoslovanskim beguncem in internirancem, med katerimi so bili številni Judje. Na prošnjo britanskega veleposlanika pa je delil pomoč tudi britanskim državljanom. Kraljeva vlada v Londonu je poslaništvu v Vatikanu nekoč naročila, naj pomaga 400 jugoslovanskim Judom, ki so jih nameravali iz Paveličeve Hrvaške deportirati na Poljsko. Z Moscatellom je Kotnik skrbel tudi za skupino Judov iz Jugoslavije, ki so jih zaradi diplomatske imunitete lahko gostili v prostorih poslaništva.

Kotnik se ni pridružil Osvobodilni fronti, temveč je ostal zvest vladi v Londonu in ohranil stike z njenimi somišljeniki v Rimu in v domovini. Zato ga je opazovala tudi OZNA. V nekem njenem dokumentu je med drugim zapisano:

Z dokajšnjim rizikom je organiziral septembra 1943 podporo internirancev. [...] Koncem oktobra 1943 je bil od Nemcev aretiran, vendar pri zasliševanjih, kljub temu da je bil pretepen, ni ničesar izdal. Obsojen je bil na smrt. V tem momentu pa je zanj interveniral papež, kateremu intervencija uspe, in je Kotnik koncem decembra ponovno na svobodi. [...] Kotnik je bil osrednja oseba, tako političnega kakor privatnega življenja, vseh reakcionarnih struj jugoslovanskih narodnosti. O vsem je hotel in moral biti informiran.

Ko je v osvobojeni Rim dospel bivši slovenski minister Miha Krek kot jugoslovanski zastopnik v Medzavezniškem posvetovalnem odboru za Italijo, je Kotnika spravil v urade jugoslovanske delegacije, nato pa ga dodelil konzulatu. Po sporazumu med Titom in Šubašičem je Kotnik službo izgubil ali zapustil. Njegova družina se je znašla v revščini, po vojni pa je kljub temu in kljub vse slabšemu zdravju pomagal še številnim novim beguncem iz Jugoslavije.

Ciril Kotnik je bil dolgo pozabljen. V zadnjih letih so zanimanje zanj zbudile predvsem zgodovinske in publicistične objave. V letu 2014 je dočakal dve javni priznanji. Ob državniškem obisku slovenskega predsednika v Rimu 8. maja 2014 sta predsednik Borut Pahor in rimski župan Ignazio Marino v spomin Kotniku odkrila italijansko-slovensko spominsko ploščo na hiši v ulici Salaria 72, kjer je živel; obeležje sta pripravila rimska občinska uprava in slovensko veleposlaništvo v Rimu. Veleposlanik Iztok Mirošič si je zanj prizadeval več let. Ob dnevu slovenske diplomacije 22. maja pa so se Kotnika in Franceta Punčuha, ki je služboval v Varšavi in tam med vojno reševal Jude ter izgubil življenje, spomnili na slovenskem ministrstvu za zunanje zadeve. Predstavili so njuni sliki, ki zdaj visita v sejni sobi, in jima posvetili brošuro v slovenščini in angleščini, v kateri so opisana njuna dejanja.

**ELIZABETA SAVICA
ROŽANC HORVATH
MAŽIJEVA DRUGA MAMA**

Irena Šumi

Elizabeta Savica Rožanc Horvath

Elizabeta Savica Rožanc se je rodila 4. maja 1920 v Ljubljani. Njen oče je bil Miha Rožanc, železniški uslužbenec, sicer pa pianist in skladatelj. Njena mati Ema je bila gospodinja. V družini je bila še starejša hči Majda. Savica je ravno končevala ljubljanski trgovski licej in se odločala, kateri visokošolski študij bi vpisala – starši so želeli, da bi vpisala pravo, sama je bolj razmišljala o medicini –, ko se je z napadom na Jugoslavijo v aprilu 1941 začela vojna. Opravila je še abiturentski izpit, o nadaljnjem študiju pa ni mogla več razmišljati, ker je vojna vse spremenila, doma pa ni bilo denarja na pretek: Savica je morala razmišljati, kako bo preživela.

Zaposlitev je dobila pri družini Zajc v Ljubljani kot varuška in vzgojiteljica njihovega sina edinca Tomaža, rojenega 2. maja 1939. Tomaževa mati je bila Regina Zajc, r. Steinberg (1910–1981), pred vojno zaposlena kot glavna tajnica ljubljanskega gradbenika Adolfa Lea Dukića in hči ljubljanskega judovskega solastnika in direktorja Tovarne kleja Viljema/Wilhelma Steinberga (1879–1944) v Zeleni jami, Tomažev oče pa je bil bančni uradnik Ladislav Zajc (1901–1990). Družina Steinberg, ki se je sicer že leta 1921 pokristjanila, je izviralala iz avstrijskega Gradca; Tomaževa babica Lili Steinberg, r. Offner, (1889–1944) je bila rojena na Poljskem.

Ljubljana je ob okupacijskem razkosanju Slovenije in Jugoslavije prišla pod italijansko zasedbeno oblast, kjer je ostala do kapitulacije Italije v letu 1943; po umiku italijanskih oblasti so Ljubljano zasedli Nemci. Čeprav se Judom v Sloveniji in Jugoslaviji že vse od sprejema protijudovske

zakonodaje v letu 1940 ni godilo najbolje, italijanska zasedbena oblast v skladu s svojo politiko Judov ni preganjala ne dosledno ne radikalno, v prvi fazi pa je želela predvsem skoncentrirati in internirati Jude brez državljanstva na zasedenem ozemlju ter begunce, ki so ta čas v Italijo in njena zasedena ozemlja bežali s področij z ustaško in nemško oblastjo. Konec leta 1941 pa je italijanska oblast izdala nalog za transport v Italijo, verjetno proti taborišču Ferramonte di Tarsia, tudi za vse vidnejše in premožnejše ljubljanske judovske družine, jugoslovanske državljane in imetnike domovinske pravice v Ljubljani, med drugim tudi za družino Viljema Steinberga. Neposredni namen je bil predvsem učinkovita prilastitev njihovega gospodarskega imetja. Prizadeti so prek mestne občine nekako izposlovali, da so smeli ostati v Ljubljani, vendar so bili nekateri potem vendarle deportirani, na primer družine Lorant, Alles Percy in Moskovič, slednja zaradi sodelovanja s partizani.

Nemška okupacija, ki je sledila italijanski, je bila seveda radikalna in je judovsko prebivalstvo Ljubljane tako rekoč izničila. Najprej sta bila pozno v letu 1943 aretirana in nato deportirana Tomaževa stara starša: ded Viljem 25. novembra v Dachau, babica Lili 28. januarja v Ravensbrück. Holokavsta nista preživela. Pri Zajčevih in pri družini Tomaževe tete Lidije, poročene z Ludvikom Filipcem, se je aretacija zgodila 12. septembra 1944. Tomaževa mati Regina je bila 14. oktobra 1944 deportirana v Begunje.

Naključje je hotelo, da je prav v noči aretacije Tomaževa varuška prespala pri Zajčevih v hiši na Resljevi ulici 8 v Ljubljani; praviloma je bila pri njih samo čez dan. Ko se je

začelo razbijanje po vhodnih vratih, je Savica brž pograbila malega Tomaža in stekla na kuhinjski balkon, od koder je lahko z otrokom v naročju splezala na balkon sosednjega stanovanja, kjer so bivali dobri znanci Zajčevih, ki so Savico in Tomaža sprejeli v svoje stanovanje.

Ko je v hiši vse potihnilo in so Zajčeve odpeljali, sta se Savica in mali Tomaž še po temi odpravila proti Tivoliju, kjer so v pritličju Tivolskega gradu kot mestni najemniki stanovali Savičini starši. Miha in Ema Rožanc nista oklevala: izdelali so načrt, po katerem so Tomaža sosedom in znancem razkrili kot Savičinega dolgo prikrivanega nezakonskega otroka; Savica je tedaj imela triindvajset let. Tomaž Zajc se danes spominja, da so bližnji sosedje, najemniki v Cekinovem gradu v Tivoliju, sicer vedeli, da to ne more biti res, saj Savice nikoli niso videli noseče, vendar so molčali in malega Tomaža, ki je bil zdaj pač Tomaž Rožanc, dostikrat gostili pri sebi doma, kjer je imel otrok častno službo »kurjega pastirja«. Tako družina Rožanc kot sosedje so se seveda zavedali, kako nevarno je bilo skrivati judovskega otroka, Savica pa se je pogumno izpostavila ne le okupatorjevemu kaznovanju, temveč tudi družbeni stigmatizaciji, ko je obveljala za nezakonsko mater.

Tomaž Zajc se ne spominja nočnega pohoda od svojega do Savičinega doma, spominja se le svojega življenja pri Rožančevih, ljubezni, ki so mu jo izkazovali Savica, »oča« Miha in adoptivna babica Ema. Spominja se tudi sosedov in njihovih kokoši, ki jih je pasel kot otrok, in zimskega plašča, ki mu ga je Savica sešila iz vojaške odeje, ki jo je bila nekje izprosila, in ki je imel imenitne zlate gumbe, pobrane

z oficirske uniforme. Posebej jasno pa se spominja dneva, ki je bil morda najsrečnejši v njegovem življenju: 17. julija 1945 je sedel ob kuhinjskem oknu v gradu gledal ven. Naenkrat je opazil žensko, zelo shujšano in drobno, ki je prihajala po potki proti gradu. Ko je bila pri tisi, ki še danes raste nekaj metrov od vogala gradu, jo je prepoznal in stekel ven. Bila je njegova mati Regina, ki ga je vzradoščeno klicala:

»Maži! Maži!«

Tomažev oče se je iz Dachaua vrnil že nekaj tednov prej, vrnila sta se tudi njegova teta Lidija in stric Ludvik. V stanovanju na Resljevi cesti se je naselil neki major Ozne, tako da so se Zajčevi vselili v dedkovo stanovanje v Dukičevih blokih na Gajevi ulici 8 (danes Štefanova ulica), a so morali tudi tega po slabih treh letih zapustiti, ko si je Steinbergovega stanovanja zaželel visok novi oblastnik, Boris Kardelj, brat Edvarda Kardelja, slovenskega revolucionarja in teoretika samoupravnega socializma. Nastanitev so dobili v eni sobi trisobnega stanovanja na Slomškovi ulici, kjer so z drugimi stanovalci delili kopalnico in stranišče na hodniku. Sčasoma sta Zajčeva prihranila dovolj, da sta lahko kupila novo stanovanje na Langusovi ulici. Regina Zajc se je iz internacije vrnila hudo bolna, nikoli si ni do konca opomogla in je leta 1981 umrla za rakom na prebavilih.

Savica Rožanc je po vojni še naprej skrbela za malega Tomaža, njegovi starši pa so jo šteli za svojo pohčerjenko. Do svoje smrti so bili z njo v stalnih stikih, tudi potem, ko je tri leta po vojni na nekem plesu na Bledu spoznala svojega bodočega moža, Vojvodinca Izstvana/Pišto Horvatha.

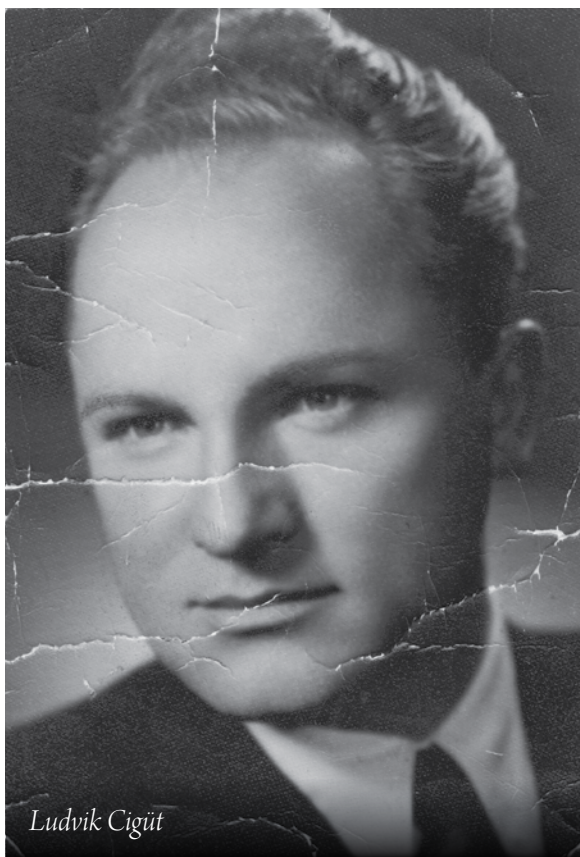
Z njim se je odselila v Zrenjanin. Po več letih življenja v Vojvodini, kamor jo je Tomaž, tedaj že najstnik, prišel tudi dvakrat obiskat, je Savico in Pišto doletela nesreča: zaradi pljučnice jima je umrla prvorojenka, triletna Evica. Po tem dogodku Pišti ni bilo več obstanka v Jugoslaviji: leta 1958 sta se s Savico odselila v ZDA. Dolga leta sta stanovala v bližini Chicaga, na naslovu Lake Zurich 847 CL 34, Illinois, s sinom Ferencem/Ferkom. Savica in Pišta sta se razšla, nato pa je Savica nekaj let živela v Atlanti s sinom, njegovo ženo in vnukinjo in vnukom. Ko se je sin Ferko upokojil, se je vsa družina vrnila na svoj prvotni dom blizu Chicaga, kjer je Savica 12. junija 2009 umrla, stara skoraj devetdeset let.

Profesor Tomaž Zajc je v Ljubljani doštudiral geografijo, smer turizem, bil dolga leta zaposlen na vodilnih mestih v slovenskih turističnih podjetjih, nato pa je bil imenovan za državnega sekretarja za turizem na gospodarskem ministrstvu v dveh mandatih med letoma 1997 in 2000. Še posebej je ponosen na to, da je bil tesen prijatelj in zaupnik olimpijca Leona Štuklja. Živi v Ljubljani z ženo Gordano, s katero imata dva odrasla sinova ter vnukinjo in vnuka. Z Elizabeto Savico Horvath je bil vse življenje, do njene smrti, neprekinjeno v stikih, pisnih in telefonskih, trikrat pa jo je tudi obiskal v Ameriki, v letih 1993, 1996 in zadnjič 2008; Savica se nikdar ni vrnila v staro domovino. Tudi družino Savičinega sina Ferka šteje Tomaž za svoje sorodstvo. O Savici pa pove kratko in preprosto:

»Bila je moja druga mama.«

LUDVIK CIGÜT,
DRUŽINI
ŽILAVEC IN FARTELJ
REŠEVANJE
EMERIKA HIRSCHLA

Boris Hajdinjak

Ludvik Cigüt

Ko se je Ludvik Cigüt (1916–1974) 26. aprila 1944 zjutraj kot običajno s kolesom odpeljal iz Martjancev v pet kilometrov oddaljeno Mursko Soboto, kjer je bil zaposlen kot pomočnik pri krojaču Kuštorju, prav gotovo ni pričakoval, da bo vojna, ki je na območju Prekmurja trajala že tri leta, povsem spremenila njegov vsakdanjik. V treh letih, ki so minila od začetka madžarske okupacije, je vojna sicer že globoko, čeprav še vedno ne povsem neposredno, posegla v življenja vseh Prekmurcev. Poleg madžarizacije, ki je bila očitna v javnih ustanovah, in nekaterih preskrbovalnih tegob je bila najbolj opazna mobilizacija v madžarsko vojsko. Od leta 1942 so bili v madžarsko vojsko vpoklicani čedalje številnejši Prekmurci: Madžari v vojaške enote, Slovenci v vojaške in delovne enote, Judje pa samo v delovne enote. Množila so se poročila o padlih in pogrešanih v tujih krajih na vzhodni fronti.

Od jeseni leta 1943 so se Prekmurci že zavedali, da vojna ne poteka samo na fronti, kar so jim sporočala tudi ameriška in britanska letala, ki so v koridorjih tudi nad Prekmurjem letela napadat avstrijska in nemška mesta. Toda to, kar je zagledal Cigüt, ni bilo tisto, kar naj bi bila vojna: videl je, kako žandarji peljejo Jude, otroke, starke in starce, ženske in moške, v murskosoboško sinagogo. Nemalo Sobočanov je nemo opazovalo nenavadni dogodek, nekateri so celo izražali odobravanje. Žal ne bomo nikoli izvedeli, o čem je razmišljal Cigüt ob teh prizorih, vemo pa, kako se je odločil: odkolesaril je nazaj v Martjance in prijatelju Emeriku/Mirku Hirschlu (1908–1985) sporočil, kaj se dogaja v Murski Soboti. Hirschl je bil sicer eden iz-

med redkih Judov svoje starosti, ki so še bili v Prekmurju. Večina njegovih vrstnikov je bila že vpoklicana v delovne enote madžarske vojske, Hirschl pa je bil zaradi šibkega zdravja odpuščen.

Prizor, ki ga je videl Cigüt v Murski Soboti, za takratno Evropo ni bil prav nič nenavaden: že od sredine leta 1941 je potekala »dokončna rešitev judovskega vprašanja« na ozemljih pod neposrednim nadzorom nacistične Nemčije. Madžarska je to postala 19. marca 1944, ko jo je zasedla nemška vojska. Čeprav je bil glavni vzrok za zasedbo želja, da bi Madžarski preprečili izstop iz zavezništva z Nemčijo, je bil pomemben povod tudi »dokončna rešitev«, v okviru katere so do spomladi leta 1944 pomorili že okoli pet milijonov Judov. Madžarska je bila namreč z več kot tri četrt milijona judovskega prebivalstva še edina skoraj nedotaknjena v nacistični Evropi in tako vsekakor »napaka« znotraj Tretjega rajha. Kako resno so se Nemci lotili odpravljanja te »napake«, dokazuje že 12. marca 1944 ustanovljen *Sondereinsatzkommando Ungarn*. V njem se je pod osebnim vodstvom Adolfa Eichmanna (1906–1962) zbrala večina strokovnjakov za uničenje madžarskih Judov, ki se je v zgodovino zapisalo kot *Ungarnaktion* in je bilo največja posamezna operacija uničevanja Judov. Za izvedbo je bilo sodelovanje nove pronacistične madžarske vlade bistvenega pomena. Ta vlada je v zelo kratkem času s 107 zakoni Judom sistematično odvzela vse državljske pravice. Najbolj opazen od teh ukrepov je začel veljati 5. aprila 1944, ko so morali vsi Judje, starejši od šest let, na Madžarskem začeti nositi rumeno, 10 krat 10 centimetrov veliko

Davidovo zvezdo, prišito na obleko na levi strani prsi. Vse to se je jasno videlo in čutilo tudi v Prekmurju, toda ne Cigüt ne drugi Prekmurci, Judje in Nejudje, si niso predstavljali, kaj se bo zgodilo v naslednjem koraku.

Ta je bil še mnogo bolj radikalen: madžarske oblasti so v zelo kratkem času, med 16. aprilom in 3. julijem 1944, aretirale več kot 455.000 Judov takratne Madžarske, jim zaplenile večino premoženja in jih pozaprle v gete. V tej fazi *Ungarnaktion* so se deportaciji izognili samo Judje, ki so ustrezali kateri o kategorij izvzetih: Judje v Budimpešti, Judje v delovnih enotah madžarske vojske in tisti, ki so jih kljub prepovedi skrivali Nejudje. Ti so bili najmanj številčni, saj je bilo na Madžarskem zelo malo ljudi, ki so si upali tvegati svojo svobodo ali celo življenje za reševanje Judov. Dne 19. aprila 1944 je bila sprejeta usodna odločitev za prekmurske Jude: madžarski okraji, ki so blizu območij, kjer so delovali jugoslovanski partizani, so postali »območje sovražnosti«. To je pomenilo, da je bilo treba Jude s teh območij naprej aretirati in jim tako preprečiti, da bi se zatekli k partizanom. Zato so bili 25. aprila 1944 zvečer v mestih južnega »območja sovražnosti« sestanki predstavnikov civilnih oblasti z žandarji. Na teh sestankih so se dogovorili o podrobnostih aretacij, predvidenih za naslednji dan. Kljub temu, da je bilo pred začetkom aretacij precej Nejudov seznanjenih s predvidenim potekom dogodkov v Murski Soboti, Judov očitno ni nihče posvaril. Tako je ogromna večina prekmurskih Judov 26. aprila 1944 jutranje aretacije pričakala kar na svojih domovih.

Judov v okolici Murske Sobote niso aretirali zgodaj zju-

traj, temveč nekaj kasneje, zato se je Emerik Hirschl, ki ga je prijatelj Cügut pravočasno posvaril, lahko izmaknil aretaciji. Hirschl je k begu nagovarjal tudi obe neporočeni sestri, ki sta z njim živeli v Martjancih, Jolanko (1910–1944) in Renato (1914–1944/45), vendar se za beg nista odločili. Erika Fürst (1931), takrat trinajstletna Hirschlova nečakinja, se spominja, da je njena babica Regina Hirschl, r. Heimer. (1877–1944) Jolanko in Renato, ko so ju pripeljali v sinagogo k ostalim članom družine, takoj vprašala: *Ge je Imre?* (Kje je Emerik?). Povedali sta, da je pobegnil, kar je za aretirane pomenilo drobno olajšanje, saj se je aretaciji izognil vsaj en član rodbine. Tega dne je bilo v murskosoboško sinagogo namreč pripeljanih pet od devetih Regininih otrok, skupno torej kar deset članov rodbine. Če prištejemo še Regininega sina Ladislava (1902–1941), ki je umrl kot jugoslovanski vojni ujetnik v Nemčiji, hčerko Marijo, por. Löwenstein, (1906–1942/43), ki je živela v bližini Varaždina in je bila odpeljana v Auschwitz že leta 1942 ali 1943, in hčerko Heleno, por. Sonnenwald, (1904–1944), ki je živela v Čakovcu in je bila kot večina Judov v Medžimurju aretirana istočasno kot Judje v Prekmurju, si lahko predstavljamo, kako izjemna je bila Emerikova usoda.

Naslednjega dne, 27. aprila 1944, so madžarski žandarji aretirane Jude pripeljali iz Murske Sobote in Lendave v Čakovec. Skupaj z medžimurskimi Judi so jih predali esesovcem. Vse so naslednjega dne, 28. aprila 1944, z vlakom odpeljali v Nagykanizso, kjer je bilo tega dne skupaj z domačimi zbranih 2 675 Judov. Takoj so izbrali okoli 800 »delavcev v starosti med 16 in 50 let« in jih že istega dne

popoldne z vlakom poslali na »delo v Nemčijo«. Transportu so priključili tudi nekatere Jude, zaprte v internacijskem taborišču Nagykanizsa, ki so bili zaradi svoje politične usmeritve aretirani po 19. marcu 1944. V Budimpešti so transportu iz Nagykanizse priključili še okoli 1000 Judov iz internacijskega taborišča Kistarcsa pri Budimpešti, ki so bili večinoma aretirani v racijah v Budimpešti po 19. marcu 1944. Tako je ta transport 28. aprila 1944 zvečer krenil iz Budimpešte kot prvi izmed 147 transportov v okviru *Ungarnaktion*. Do 22. julija 1944 so v Auschwitz poslali okoli 430.000 Judov iz takratne Madžarske. Ostali prekmurski Judje so bili od 28. aprila 1944 zaprti oz. getoizirani v Nagykanizsi, kjer je ostalo okoli 1800 pretežno za delo nesposobnih. Večinoma so to bili otroci z materami in starejši ljudje, saj je bilo veliko mlajših moških v delovnih enotah madžarske vojske, večino sicer za delo sposobnih obeh spolov pa so odpeljali s prvim transportom.

Dne 18. maja 1944 je iz Nagykanizse krenil drugi transport z okoli 1750 ljudmi. V Auschwitz je prispel 21. maja 1944. Morda je bil to najbolj grozljiv datum v vsem času obstoja taborišča Auschwitz: na ta dan je s šestimi transporti iz Madžarske, eden od njih je bil tudi drugi transport iz Nagykanizse, prispelo več kot 17.000 Judov, od katerih so jih okoli 13.000 takoj po selekciji usmrtili. Sicer pa so v okviru *Ungarnaktion* okoli 75 odstotkov prispelih, torej okoli 320.000 madžarskih Judov, takoj po prihodu umorili v plinskih celicah, njihova trupla pa sežgali v krematorijih. Tudi tistim, ki so preživeli začetno selekcijo, ni bilo namejneno preživeti. Osnovni namen delovnih taborišč ni bilo

samo suženjsko delo taboriščnikov, temveč tudi njihovo izstradanje in izčrpanje do smrti. Od omenjenih desetih sorodnikov Emerika Hirschla, ki so bili aretirani 26. aprila 1944 v Prekmurju in nato odpeljani v Auschwitz, so preživele samo tri sorodnice. Glede na siceršnje razmerje preživelih prekmurskih Judov, ki so bili v Auschwitzu, triindvajset žensk in trije moški, je bila verjetnost, da bo Emerik Hirschl preživel, izredno majhna.

Še istega dne, ko se je izognil aretaciji, se je Hirschl po sončnem zahodu oglasil pri svojem znancu, trgovcu Aleksandru Žilavcu (1901–1975) iz Andrejcev. Povedal mu je, kaj se je zgodilo, in ga prosil, naj ga skrije. Žilavcu je zaupal, saj sta pred vojno poslovno sodelovala, čeravno je bilo skrivanje judovskega begunca neprimerljivo poslovnemu sodelovanju in tvegano za oba. Podrobnosti pogovora med Hirschlom in Žilavcem niso znane, gotovo pa je, da sta se oba zavedala položaja, pa tudi, da bo skrivanje dolgotrajno. Žilavec je Hirschla skrival v gospodarskem poslopju, ki stoji še danes; iz njega je lahko prihajal samo ponoči.

Pri skrivanju sta sodelovala Žilavčeva žena Agnes, r. Celec, (1906–1954) in sin Koloman (1925–1980), nehote pa tudi takrat sedemletna hči Marija/Mariška, kasneje por. Gergorec (1937), ki ji za begunca sicer niso povedali, a ga je videla. Spominja se, da se je kljub nežnim letom zavedala nevarnosti položaja. Žilavčevi so z beguncem komunicirali tako, da so mu z dogovorjenimi klici, domnevno namenjenimi domačemu psu Bodriju, sporočali, kdaj mu prinašajo hrano oz. kdaj mu grozi nevarnost. Kot se spominja Irena Kukoja, r. Kalamar, (1925) iz Andrejcev, ki je Hirschla

poznala, ker je bila dve leti zaposlena v njegovi trgovini v Martjancih, je bilo splošno znano, da ga niso odpeljali z ostalimi Judi, in da se nekje skriva. Sosedje Žilavčevih niso vedeli za begunca, ga je pa med enim od nočnih sprehodov srečal vaščan, ki je poskrebl zato, da so za skrivača izvedeli žandarji. Domačini poznajo identiteto izdajalca, a ga na tem mestu ne bom imenoval, saj ima še živeče sorodnike.

Ob njihovem prihodu je Emerik sicer pobegnil iz gospodarskega poslopja Žilavčevih, vendar so ga ujeli v bližnjem vinogradu. Na zaslišanju v Murski Soboti kljub pretepanju ni hotel priznati, da se je ves čas skrival pri Žilavčevih, in je trdil, da se je skrival vsak dan drugje. Irena Kukojska se spominja, da so Hirschla dva dni po aretaciji pripeljali v Andrejce. Bil je ves okrvavljen in je zaradi oslabeledosti med potjo dvakrat omedlel. Žandarji domačinom niso dovolili, da bi mu dali vodo, Hirschl pa je kot pri zaslišanju še vedno trdil, da se ni skrival pri samo eni hiši. S tem je hotel rešiti družino Žilavec, vendar neuspešno, saj so v njihovem gospodarskem poslopiju našli sledove njegovega bivanja. Žandarji so zato zaprli tudi Aleksandra Žilavca, ki ga ob aretaciji Hirschla sicer ni bilo doma. Med zasliševanjem so preteпали tudi njega.

Oba, Hirschla in Žilavca, so po nekaj dneh odpeljali iz Murske Sobotice v Sombotel, od tod pa preko Győra v Budimpešto. Tukaj so se njune poti ločile, saj so Žilavca domnevno peljali nazaj v Sombotel, kjer je bil v zaporu do osvoboditve 2. aprila 1945. Hirschlova usoda je bila drugačna. Najprej so ga poslali v taborišče Mosonmagyaróvár, nato v taborišče Sárvár blizu Sombotela in nazadnje v

taborišče Kistarcsa pri Budimpešti. Po 16. oktobru 1944, ko so oblast v Madžarski prevzeli skrajno antisemitski njilaši, je bil Hirschl z enim izmed t. i. maršev smrti poslan v Avstrijo. Na poti je nekje ob Donavi izkoristil trenutek nepazljivosti stražarjev in uspelo mu je pobegniti. S tem se seveda še ni rešil, saj je bil brez dokumentov in na ozemlju, kjer ni poznal nikogar, kot Juda bi ga pa lahko kadarkoli ubili. Čeprav je bil zelo oslabiljen, je z izjemno voljo v desetih nočeh prehodil okoli 200 kilometrov in se v začetku novembra 1944 vrnil v Prekmurje.

Tam so se medtem razmere spremenile. Rdeča armada je bila že blizu in je 21. oktobra 1944 dosegla Donavo pri kraju Baja, ki je od Prekmurja oddaljen samo še okoli 250 kilometrov. Upanje, da bo trpljenja kmalu konec, pa so kmalu ogrozili okupatorjevi ukrepi, ki so prav v tem času povzročili največ žrtev. Povod je bil spopad s partizani 17. oktobra 1944 v Murski Soboti. Po njem so Madžari zaprli več kot 90 Prekmurcev, jih predali Nemcem, ti pa so jih poslali v koncentracijska taborišča. V tem času so pozaprli tudi vse še preostale prekmurske Jude, ki jih zaradi že navedenih razlogov v aprilu niso. Zaradi velikega števila dezertarjev so žandarji pogosteje preiskovali podeželje.

Kako nevarno je bilo v tej zadnji fazi vojne skrivati Juda, kaže usoda treh, ki so bili poročeni z Nejudi, in so se okto-brskim aretacijam izognili tako, da so jih skrili sorodniki: Aleksander Balkányi (1902–1945) in Josip Mayer (1904–1945), oba iz Lendave, konca vojne nista dočakala, Šarika Zamlič, r. Weiss, iz Serdica pa je vojno preživela. Mogoče si je torej predstavljati, kakšno srečo je imel Hirschl, da je po-

novno našel ljudi, ki so ga bili pripravljene skrivati. To pot so bili to člani družine Fartelj, po domače Kovačevi, v Tešanovcih. V družini so bili brata Franc (1903–1976) in Jožef (1897–1966), njuna mati Julija (1875 – po 1945) ter Jožefova žena Marija, r. Slavic, (1901–1977). Edini član družine, ki pri skrivanju Hirschla ni neposredno sodeloval, je bil Jožefov sin Štefan (1922–1958), ki je bil v madžarski vojski. Tudi to družino je Hirschl poznal iz predvodnega obdobja zaradi trgovskih stikov. Tudi pri njih se je skrival v gospodarskem posloplju, ki pa danes ne stoji več, in tudi tukaj so z beguncem komunicirali tako, da so mu z dogovorjenimi klici domačemu psu Bukšiju sporočali, kdaj mu prinašajo hrano oz. kdaj mu grozi nevarnost. Kmetija Farteljevih je sicer stala na robu vasi, a ne povsem na samem. Zato so sosedje kmalu dognali, da se pri Farteljevih nekdo skriva, vendar begunca nihče ni izdal. Hirschl je pri Farteljevih varno dočakal prihod Rdeče armade v Prekmurje v začetku aprila 1945.

Vezi med Hirschlom in njegovi rešitelji so se po vojni tudi formalizirale z botrstvom: ko je Emerik, ki so ga mnogi zlasti po vojni klicali tudi Mirko, zaradi poroke z Nežo Petek (1911–2005) prestopil v katoliško vero, je bil njegov krstni boter Aleksander Žilavec, birmanska botra Žilavčevi hčerki Mariški pa je bila Emerikova žena Neža. Hirschl je družini svojih rešiteljev redno obiskoval in se udeleževal njihovih družinskih dogodkov. Njegovi rešitelji pa so redno obiskovali njega in ga imeli za bližnjega sorodnika. Koloman in Mariška, otroka Aleksandra Žilavca, sta v času šolanja v Murski Soboti stanovala pri Hirschlovih. Ko je bil

Hirschl pozimi leta 1980 zaradi pljučnice v bolnišnici, je na lastno odgovornost odšel na pogreb Kolomana Žilavca rekoč, da je to njegova dolžnost. Hirschlovi otroci stike z družinami rešiteljev svojega očeta ohranjajo še danes.

Upamo, da bo devet rešiteljev prekmurskega Juda Emerika/Mirka Hirschla, katerega priimek se, podobno kot pri drugih preživelih, po letu 1945 pojavlja v slovenizirani obliki Hiršl, tudi s tem prispevkom iztrganih iz pozabe in da se bodo kot prvi iz Prekmurja, slovenske pokrajine z največjim številom žrtev holokavsta, pridružili pravičnim med narodi.

*Mirko in Neža Hirschl, prvi in druga levo, na poroki
Kolomana Žilavca in Gabrijele Banfi, novembra 1948.
Aleksander in Agnes Žilavec stojita na desni.*

*Mirko Hirschl, med nevesto in ženinom,
na poroki Štefana Fartelja in Jolanke Kardoš, ca. 1948.
Desno ob njem stojijo Marija, Franc in Jožef Fartelj.*

JULIJ KONTLER
NEIZPOVEDANA
DRUŽINSKA ZGODBA

Jasna Kontler - Salamon

V letu 2014 je minilo 70 let od nemške okupacije Madžarske in izvedbe »dokončne rešitve« nad madžarskimi Judi. Zadnji dan leta 2014 pa je minilo tudi 70 let od smrti slovenskega učitelja Julija Kontlerja v nemškem koncentracijskem taborišču Flossenbürg. Po pričevanju njegovega sina je umrl zato, ker je v tistem strašnem času sodeloval pri reševanju Judov iz Budimpešte.

Tako Julij Kontler kot njegova žena Marija sta odraščala na območju, kjer je pred drugo svetovno vojno živila močna judovska skupnost. Julij se je leta 1892 rodil v Lendavi, Marija Komlosy pa šest let kasneje v St. Martinu, oba sta končala madžarsko učiteljsišče in med njunimi sošolci je bilo tudi veliko Judov. Marija Kontler je po proslavi sedemdesete obletnice mature svoji najstarejši vnukinji, tukaj podpisani avtorici pripovedovala, da se je na praznovanju obletnice zbrala manj kot polovica dijakinj, ker so bile druge Judinje, ki so jih ubili med vojno.

Po prvi svetovni vojni sta se Julij in Marija kljub temu, da sta obiskovala le madžarske šole, odločila za delo in življenje v Jugoslaviji. Dolgo sta učila v Prekmurju, nato v Prihovi, po kazenski premestitvi v Koprivnik na Kočevskem, kjer so živeli skoraj izključno nemško govoreči, pa se je njuna družina nekaj let pred začetkom druge svetovne vojne ustalila v mariborskem predmestju Studenci. Julij je postal ravnatelj tamkajšnje osnovne šole. Imela sta štiri sinove: Zlatko se je rodil leta 1921, Kazimir leta 1923, Nikolaj leta 1925 in Ladislav leta 1930. Vsi so bili zelo uspešni učenci in v ponos svojim staršem. Tudi njihov oče Julij je bil zelo darovit mož, učitelj, publicist, zapisovalec pravljič in

nadarjen slikar. Učiteljišče gotovo ni bila tista izobrazba, ki bi jo sam izbral, saj si je želel širšega znanja: v svojem edinem ohranjenem biografskem zapisu je potožil, da je kot »orel, ki so mu porezali krila«. Prvi v Jugoslaviji je ustanovil t. i. mlečno kuhinjo, kjer so siromašni otroci dobili lonček mleka in kruh.

Občutljiv pa ni bil samo na revščino. Studenci so bili značilno delavsko naselje, kjer je živel veliko Nemcev. Mnogi med njimi so bili naklonjeni nacistom, tudi na osnovni šoli so se začeli pojavljati kljukasti križi. Julij je takrat odločno nastopil in za učence uvedel ure domoljubne vzgoje, kjer so spoznavali, kakšno zlo je nacizem. Kljukastih križev na šoli potem ni bilo več. A nato je prišla nemška okupacija Jugoslavije. Juliju in njegovim je bilo jasno, da se morajo hitro umakniti pred Nemci. Preostala jim je le Madžarska.

Začasno zavetje je družina našla v odročni srbski vasi Bolman v Baranji, ki je danes na ozemlju Hrvaške. Tam sta bila ves čas le Julij in Marija. Zlatko je v Budimpešti delal, Kazimir je tam študiral, Nikolaj je obiskoval učiteljišče, najmlajši pa nižjo gimnazijo. Julij svojih protinacističnih nazorov ni prav nič skrival in je kar preveč pogumno poslušal radio London ter sovaščanom tudi pripovedoval, da se bliža konec vojne. Po nemški okupaciji Madžarske pa so se spomladi 1944 tudi v Bolmanu razmere zelo zaostrole. Šolsko delo je bilo ustavljeno in začel se je plaz aretacij.

Nekateri v Bolmanu se še dobro spominjajo Julija in njegove družine. Na primer zakonca Anka (r. 1930) in Radovan Stojanović (r. 1927). Julij je bil Ankin učitelj. Ko

sva jo z možem leta 2010 obiskala v Bolmanu, je povedala, da so ga vsi zelo spoštovali. Dobro se je spominjala tudi njegove aretacije, za katero je rekla, da se je zgodila približno takrat, ko bi se moralo začeti šolsko leto 1944/1945: »Aretacija nas je zelo presenetila. Govorilo se je, da so našega učitelja zaprli zaradi njegovega sina, preko katerega so v Bolman prihajali Judje,« je povedala Anka, ki je tudi slišala, da je partizan Mirko Bošković Puškin ponoči s čolnom vozil Jude preko Drave. To naj bi kasneje pripovedoval Bošković sam, ki pa menda ni razkril, od kod so prihajali Judje, ki jih je vozil v partizane. Bošković je že nekaj let mrtev zato ostaja samo pričevanje Julijevega sina Zlatka, ki je bil v času usodnih dogodkov sicer v Budimpešti, vendar je bil tesno povezan z družino, še zlasti z bratom Kazimirjem. Leta 1944, torej v času usodnega dogajanja, je imel 23 let in je delal v Philipsovi tovarni v Budimpešti. V času očetove in bratove kalvarije so aretirali tudi njega, a rešilo ga je to, da v tovarni nikakor niso mogli brez njega.

V pogovoru s stricem Zlatkom sem mu omenila, kar sem slišala od svoje babice Marije, namreč da je bil Julij zaprt, ker je partizanom skupaj s sinom Kazimirjem pomagal pri oskrbi s sanitetnim materialom. Stric me takrat zavrnil s presenetljivim razkritjem: »Ne, prevažala sta madžarske židovske zdravnike.« Njegove naslednje besede so bile še bolj osupljive: »Vsaj štirideset ljudi bi lahko naštel, katerih imena sem jaz doma našel na spisku.« Povedal je tudi, da so v teh reševalnih akcijah sodelovali še drugi ljudje iz Bolmana: pravoslavni duhovnik, ki so ga Nemci zato ustrelili, neka Ankica, ki je vodila tamkajšnjo mlekarno, in še en uči-

telj. Stric je tudi opisal, kako je reševanje potekalo. Julijev sin Kazimir je zbiral Jude, na zahtevo partizanov izključno zdravnike, ki so nato potovali z vlakom iz Budimpešte do Belega Manastirja. Po Zlatkovih besedah so potovali na nemškem vojaškem brzovlaku, ki je vozil iz Berlina do Aten. Na vlaku so bili poskriti v stranišču in v drugih prostorih. Ponoči ob treh je imel vlak postanek v Belem Manastirju in tam so Judje ob pomoči podkupljenih sprevodnikov izstopili. Čakal jih je Julij, ki jih je peš odpeljal do šole v Bolmanu, do koder je bilo kake štiri kilometre. Zbrali so se v učilnici, od tam pa so se ponoči – včasih je bilo to še isto noč, včasih šele čez dva dni – odpravili naprej. Do Drave jih je spremljal Julij, tam pa je že bil organiziran prevoz na drugo stran, kjer so jih čakali partizani. »Vsi so se obvezali, da bodo v partizanih pomagali kot zdravniki. Večina jih je potem prek Barija odšla v Ameriko,« je povedal Zlatko. Po njegovih besedah so o njihovih zgodbah pisali tudi nekateri časopisi v Pečuhu, v katerih naj bi bila omenjena tudi Julij in njegov sin Kazimir. Potem pa se je reševanje zaustavilo:

Na meji pri Dravi so Judje ponoči čakali na čoln. Neka gospa je zajavkala, da ne vzdrži več, in madžarski žandarji so, ko so slišali ženski glas, začeli streljati v zrak, ob tem pa se je iz koruze pojavila skupina kakšnih dvajsetih ljudi, ki so čakali na prevoz ...

Temu so sledile preiskave in v eni izmed njih je bil aretiran tudi Julij. Domnevno ga je izdal neki sovaščan, ki je o

njegovem početu obvestil njilaše. V to je bil prepričan Julijev najmlajši sin Ladislav, ki je imel ob času očetove aretacije komaj trinajst let. Ladislav se je spominjal, da so se v šoli skrivali neki ljudje in da so očeta po izdaji prijeli njilaši. Julij je bil na vojaškem sodišču obsojen na koncentracijsko taborišče. Med potjo je na Slovaškem z vlaka uspel vreči pismo, za katerega se je v družini vedelo, da obstaja, a se žal ni ohranilo. Po prihodu v Fossenbürg je po manj kot treh mesecih končal v krematoriju. V mrtvaškem listu piše, da je učitelj Julij Kontler z jetniško številko 36243 v omenjenem taborišču umrl dne 31. decembra 1944.

Morda se zdi nenavadno, da so tisti redki v družini, ki so vedeli za Julijevo sodelovanje pri reševanju Judov, o tem tako dolgo molčali. Zlatko je verjetno menil, da je to vsem znano. Resnico pa sta namerno zamolčala Julijeve žena Marija in njegov sin Kazimir. Marija je vsem, ki so jo spraševali o okoliščinah njegove smrti, govorila le, da je moral v taborišče, ker je sodeloval s partizani, domnevno pri nabavi sanitetnega materiala. Leta 1946 je v vprašalno polo napisala, da je bil mož »interniran zaradi sodelovanja s partizanskimi odredi v Baranji«. O tem, kako je sodeloval, oziroma o reševanju Judov ni nikoli napisala ali povedala niti besede, čeprav je za dogajanje morala vedeti. Morda je bil razlog v tem, da je v Jugoslaviji v letih po vojni še vladalo protijudovsko razpoloženje.

Očitno si razkritja očetovega početja ne bi želel niti Kazimir, čeprav je bil prav on verjetni pobudnik reševalne akcije. Hkrati z očetom je bil obsojen na koncentracijsko taborišče, le da je bil on poslan v Dachau, kjer je dočakal

osvoboditev, bil nato prevajalec na nürnberškem procesu, nato pa je odšel z ameriškimi vojaki v ZDA. Tam je leta 2008 tudi umrl. Čeprav ga je očetova smrt, za katero se je čutil krivega, zelo obremenjevala, ni nikoli spregovoril o razlogih za aretacijo in obsodbo. Žal tudi ni zapustil nobenih dokumentov, ki bi osvetlili to usodno poglavje njegovega in očetovega življenja.

Morda se bo nekoč po kakem naključju, denimo z brskanjem po povojnih časopisih v Pečuhu, pojavili dokazi, ki bodo omogočili kandidaturo Julija Kontlerja za pravičnega med narodi. A v vsakem primeru si za svoje delovanje zasluži vsaj hvaležen spomin.

REŠEVANJE ČEZ KOLPO BELOKRANJSKI REŠEVALCI JUDOV IZ HRVAŠKE

Oto Luthar

Glede na število judovskih družin in posameznikov, ki so se s pomočjo domačinov Bele krajine uspešno rešili v t. i. Ljubljansko pokrajino in na ta način ušli smrti v ustaškem koncentracijskem taborišču Jasenovac, moramo zgodovini druge svetovne vojne v Sloveniji in na Hrvaškem dodati vsaj osnovni pregled dogajanja, ki temelji na pričevanju peščice poročevalcev in pričevalcev, ki so najpogosteje tudi sami sodelovali pri reševanju ubežnikov. Samo njim se lahko zahvalimo, da imena Belokranjk in Belokranjcev, med katerimi so tudi taki, ki bi si brez dvoma zaslužili naziv pravičnih med narodi, niso pozabljena.

Ker je večina prvih in drugih že umrla in ker je o posameznih reševalnih akcijah premalo znanega, ni prav verjetno, da bi kdorkoli izmed teh reševalcev prišel na znameniti spisek Jad Vašema, razen v redkih primerih pa so pozabljena tudi imena rešenih. Informacije omenjenih pričevalcev zato za sedaj zadoščajo le za skop oris reševanja judovskih družin in posameznikov prek Kolpe, komaj dovolj za poglavje v pričujoči knjižici.

Največ informacij o reševanju čez to mejno reko je zapisal Ciril Plut, ki je tudi sam sodeloval pri reševanju posameznih skupin beguncev. Ker je prav on zbral tudi večino podrobnosti o tem dogajanju, za začetek povzemimo najpomembnejše podatke iz njegove biografije. Prve judovske družine je do Ljubljane pospremil že pri petnajstih, leto kasneje pa ga srečamo med aktivisti Belokranjske brigade. Po naravi je bil očitno precej skromen, zato v objavah, ki jih tukaj povzemamo, o svojem sodelovanju v odporiškem gibanju ni povedal veliko. Na podobno zadržanost naletimo pri njegovem opisovanju svoje vloge pri reševanju Judov. Zato pa je bil toliko bolj natančen pri naštevanju in njegovem opisovanju posameznih akcij. Pri tem ni delal razlike med tistimi, pri katerih je sodeloval sam, in tistimi, o katerih so mu po vojni pripovedovali lokalni informatorji. Med njimi je bila velika večina tudi sama udeležena pri reševanju beguncev. Svoja zelo informativna spoznanja je v letih 1997 in 1999 objavil v *Dolenjskem listu*, osrednjem dolenjskem oz. belokranjskem dnevniku, in sicer v štirih podlistkih, naslovljenih *Zapis za novejšo zgodovino naših krajev*.

Po Plutovi zaslugi tako vemo, da je na hrvaški strani prehod čez mejo največkrat koordiniral dr. Štrajcer, zdravnik iz vasi Ribnik. S pomočjo domačinov je ubežne družine iz Zagreba, Karlovca in drugih krajev NDH spravil do obmejnih vasi Pravotina, Mala Paka in Velika Paka, od koder so jih ljudje, kot npr. Janko Milavec, s čolnom prepeljali na slovensko stran. Nekateri od rešencev so svoje prvo zatočišče našli v vasi Krasinec, in sicer na domačiji Karline Jakovčič in njene sorodnice (sestrične?) Bare, katere priimka Plut ni poznal. Po Plutovih podatkih naj bi na ta način pomagali rešiti vsaj »vsaj 40 Židov,« ki so pod vodstvom obeh gostiteljic svojo pot v Ljubljano nadaljevali prek vasi Klošter pri Gradu, v kateri je bila tudi železniška postaja. V enem primeru je pri reševanju ubežnikov sodeloval tudi njun sovaščan, dvajsetletni Tone Pezdirc, sin župana vasi Gradac, ki je skupino dvajsetih Judov prepeljal na železniško postajo Dobravce.

Na postajo in kasneje na vlaku je ubežnike, ki so prihajali k družini Jakovčič, večkrat spremljal tudi Ciril Plut. Med drugim tudi zato, ker je bil kot sin upokojenega železničarja upravičen do zastonjskih vozovnic za vlak. V Ljubljani pri Nebotičniku je begunce prevzel »vedno drugi človek«, Plut pa se je še isti dan vrnil v Belo krajino. Na vlaku so se ubežniki srečali z drugimi begunci, ki so vstopili na postaji v Metliki in v že omenjeni Dobravici. Plut se spominja, da so se med seboj pogosto poznali, zaradi česar je sklepal, da je tudi tem pri pobegu pomagal dr. Štrajcer s svojimi sorodniki in sovaščani. Med prvimi je omenjen Ive Štrajcer iz Velike Pake, ki je begunce

najprej s čolnom prepeljal čez reko, nato pa pospremil do vasi Griblje, kjer jih je »izročil« kmetu Alojzu Brincu. Brinc jih je običajno odpeljal do gostilne Makar v Metliki. Od tam so pot nadaljevali z vlakom.

To pričevanje je potrdil tudi že omenjeni Tone Pezdirc:

Vsega je bilo v tem mojem življenju. Tudi Žide sem reševal in jih prevažal prek Kolpe v vseh mogočih situacijah. Videl sem prestrašene in nezaupljive ljudi, ki so se odpravljali v neznano, in hvaležne za vse, kar smo jim napravili. [...] Čez Kolpo sem jih vozil po tri in tudi več in večkrat v trdi temi in narasli reki je bilo tudi zares nevarno. Prevažal sem jih brez vsakega plačila, le eden od njih mi je dal nekaj drobiža. Pa tisto ni nič veljalo. Povečini so bili ubogi ljudje brez vsega, ki so si reševali le golo življenje v paničnem begu pred ustaši, Nemci in tudi pred hrvaškimi domobrani.

Članek, ki ga je podpisal novinar Ladislav Lesar, je bil objavljen mesec dni po tem, ko je Ciril Plut v *Dolenjskem listu* objavil prvega od svojih štirih člankov in Tonetu Pezdircu pripisal rešitev »okrog 20 ljudi«. Ob tem je zapisal tudi, da bi bilo o reševanju Judov zanimivo

... napraviti krajši filmski zapis. Z večjimi čolni, ki so jih prej uporabljali za prevoz mivke, ki so jo črpali kar iz Kolpe, so hrabri ljudje rešili marsikatero življenje. [...] Opisal sem le manjši del slovensko-hrvaške meje. Meja pa je potekala še preko Vinice in Gorskega kotarja ter od Me-

tlike do Kostanjevice. Prav gotovo je tudi na tem področju prišlo na italijansko stran mnogo Židov. Zanimiva bi bila tudi ta pričevanja ali pričevanje kakega preživelega Žida.

Ena izmed poti je potekala tudi prek Križevske vasi. Ker tudi na tem mestu ni bilo ne mostu ne broda, so begunci Kolpo prečkali v plitvini pod jezom, ki je uravnaval pretok vode za tamkajšnji mlin. Po prehodu meje so prebežniki nekaj dni ostali pri vaščanih Križevske vasi, nato pa z vlakom nadaljevali pot do Ljubljane. O tem je Plutu pripovedoval domačin Ivan Avguštin, ki je podobno kot Franc Kočevar iz Bereče vasi vsaj enkrat pomagal beguncem. Slednji je na skupino štirih vrstnikov, Arona, Davida, Saro in Goldo, naletel maja 1942, in sicer za domačim skednjem, kamor so se zatekli zato, ker si je Sara izpahnila nogo. Za njeno poškodbo je v hiši poskrbela Frančeva mati Neža Kočevar, znana lokalna babica, ostali pa so dobra dva tedna preživeli v bližnjem gozdu. Ko je Sara znova shodila, je Franc vse štiri ubežnike odpeljal k partizanom v Brezovo reber. Slabi dve leti kasneje je Franc Arona in Saro srečal na partizanskem mitingu, kjer sta nastopala kot člana kulturne skupine neke hrvaške partizanske enote. Ob tej priložnosti mu je Aron povedal, da sta se hrvaškimi partizanom pridružila tudi Golda in David.

Manj sreče je imela trojica, ki se je konec leta 1941 zatekla v vas Mrtvice. Dve Judinji in enega Juda zgodnjih srednjih let, ki so živeli pri družini Pešeč, so namreč dobri dve leti po pobegu iz NDH zajeli slovenski domobranci in

hrvaški ustaši. Gospodarja so prisilili, da jih je skupaj s prtljago z vozom odpeljal v hrvaško vas Drmiči. Tu se je za njimi izgubila vsaka sled, Jožeta Pešča pa so po nekaj dneh na presenečenje vseh izpustili.

V Metliki sta Judom pri pobegu pomagala tudi Leopold Grabrijan in njegova žena, ki je pred poroko živela v Zagrebu. Kot podjetno, negovano in lepo oblečeno Zagrebčanko jo je Plut na začetku predstavil kot Judinjo, ki je z možem pomagala svojim zagrebškim sorodnikom in znancem. V naslednjem članku je ta podatek popravil: Grabrijanova ni bila Judinja, čeprav so tako mislili najbrž mnogi krajani. V resnici sta se za reševanje odločila, ker so ju za to prosili njuni hrvaški trgovski partnerji in njihovi judovski kolegi in prijatelji. Tisti, ki so se v Ljubljansko pokrajino reševali v okolici Metlike, so zato pogosto pristali prav pri Grabrijanovih, od koder so jih domači čez nekaj dni pospremili na vlak za Ljubljano. Po navedbah Ele Grabrijan, ki je bila v tem času stara okoli deset let, sta njena oče in mama pomagala rešiti vsaj dvajset ljudi, poimensko pa se spomni trgovskega para Šenbron, Pavla Beka in družine Pisker.

Med kmečkimi družinami, ki so prav tako pomagali beguncem, Plut omenja še družino Matkovič iz Dobravic, Šteforinove iz Božakova, Žuničeve iz vasi Krivoglavice in Vrničarjeve iz vasi Čurile pri Metliki. Judje, ki so jim pomagali, so Kolpo prestopali prek plitvine pri hrvaških vaseh Brihovo in Mišnice, pri sotočju Lahinje in Kolpe, ali pri vaseh Primostek, Otok, Bubnjarci in Dolnji Zalog. Eden od Plutovih sogovornikov se spomni, da so begunci potovali samo ponoči, da so za pot iz okolice Zagreba do meje potre-

bovali tudi po 14 dni, svoje premoženje pa so prenašali v kovčkih in nahrbtnikih. Njihovi belokranjski gostitelji so jih običajno sprejeli šele po prehodu čez reko. Od tu se je njihova pot praviloma nadaljevala do posameznih kmetij in naprej do železniških postaj. Rešenci so ob toplem zatočišču dobili še hrano, predvsem kruh in žganje.

Belokranjke in Belokranjci so skupaj z vaščani na hrvaški strani Kolpe v letih 1941 in 1942 rešili okoli 120 od »več kot tisoč Židov«, ki so »prestopili to mejo«. Mnogim je to uspelo tudi po suhem, najpogosteje na odseku med Samoborom in Metliko ter v Gorskem kotarju, kjer meja zaradi delovanja partizanskih enot ni bila tako dobro zastražena. O tem v Sloveniji nimamo skoraj nobenih pričevanj, zato si bomo v prihodnje lahko pomagali kvečjemu z drobci iz partizanskih arhivov. Podobno kot Golda, Sara, Aron in David so se namreč tudi nekateri drugi, sicer redki begunci, odločili za priključitev obmejnim hrvaškim in slovenskim partizanskim skupinam.

Ciril Plut je umrl 8. julija 2004 v Ljubljani, po bogati povojni karieri učitelja, šolskega ravnatelja in politika na lokalni in nacionalni ravni. Dopolnitve njegovih edinstvenih zapisov pričevanj o reševanju Judov preko Kolpe in njegovo nujno priporočilo o nadaljnjih raziskavah medvojnega reševanja Judov prek te meje pa ostaja raziskovalna naloga za bližnjo prihodnost.

KRATKA
ZGODOVINA
HOLOKAVSTA
V SLOVENIJI

Marjan Toš, Irena Šumi

Pred aprilskim napadom sil osi na Kraljevino Jugoslavijo je največ Judov na ozemlju današnje Slovenije živel na območju Murske Sobotne in Lendave. Po uradnih statističnih podatkih, za katere pa vemo, da niso bili popolni, je leta 1921 v Kraljevini Srbov Hrvatov in Slovencev živel 64.159 Judov, od tega na Slovenskem 860. Leta 1931 je po podatkih ljudskega štetja v Kraljevini Jugoslaviji na območju Dravske banovine živel skupaj 820 Judov, od tega največ v Murski Soboti (269) in v Lendavi (207). Večje število Judov je živel še v Ljubljani (95), Mariboru (81), na Ptuju (32) in v Celju (30).

Ob tem je treba poudariti, da se statistični podatki o judovski skupnosti v Sloveniji pred drugo svetovno vojno zaradi različnih virov zelo razlikujejo. V zadnjem uradnem jugoslovanskem popisu Kraljevine Jugoslavije je bilo na ozemlju Slovenije oz. tedanje Dravske banovine leta 1931 popisanih 820 prebivalcev judovske vere. Po podatkih Zveze judovskih občin Jugoslavije so v Dravski banovini leta 1938 našteali 760 članov judovskih verskih občin. Po drugih podatkih Zveze sta imeli judovski verski občini iz Slovenije leta 1940 skupaj 845 članov, od tega verska občina Murska Sobota 711 in Lendava 134. Zaradi tega upravičeno sklepamo, da je v jugoslovanski Sloveniji v tridesetih letih 20. stoletja živel vsaj okoli 800 Judov. Čeprav so Judje tega časa predstavljali tako rekoč neznamenit odstotek prebivalstva

Dravske banovine, so bili mnogi med njimi prominentni gospodarstveniki, industrialci in trgovci. V na novo nastajajočem mariborskem industrijskem bazenu so bili pomembni v tekstilni, usnjarski in deloma živilski industriji. V Prekmurju so bili prav tako v prvih vrstah lokalne industrije in trgovine, pa tudi tiskarstva. Peščica jih je bila tako premožnih, da so lahko občutno vplivali na lokalno gospodarstvo.

Po drugi strani viri poročajo o tem, da sta obe največji skupnosti, v Lendavi in Murski Soboti, že od prve svetovne vojne naprej beležili postopen upad svojih članov. Glavni razlog zato je bila nova meja, ki je po nastanku Kraljevine SHS judovske podjetnike odrezala od njihovih dotedanjih trgovskih in prometnih poti ter kulturnih in ekonomskih zaledij v Avstriji in na Madžarskem. Dodaten razlog za izseljevanje Judov pa je bil med obema vojnoma rastoči antisemitizem.

Ker je bila verska pripadnost v Kraljevini Jugoslaviji dolgo obvezen osebni podatek za cenzus, s tem pa tudi organizirane verske občine, so bili štajerski in prekmurški Judje 1921 najprej priključeni zagrebški verski skupnosti oz. občini, leta 1929 pa k Izraelitski verski občini Murska Sobota. Mariborski Judje, ki so se tja priselili večinoma precej kasneje kot prekmurški v Prekmurje, saj je bila njihova poselitev del napora jugoslovanske države,

da bi Maribor industrializirali in po razpadu Avstro-Ogrske gospodarsko revitalizirali, so se v religiozno-organizacijskem smislu navezali na avstrijski Gradec, kamor so zahajali za večje verske praznike, sicer pa je v letih pred vojno v Mariboru verouk poučeval murskosoboški rabin. Vendar je bila ogromna večina slovenskih Judov tega časa povsem sekulariziranih; malenkosten priliv bolj vernih so predstavljale nekatere prekmurske neveste z Madžarske. Mnogi so bili tudi izrazito družbeno angažirano razmišljujoči in so versko in etnično pripadnost zavračali iz svetovnonazorskih razlogov: zato, in seveda zaradi naraščajočega antisemitizma, so se mnogi že v dvajsetih, veliko pa v tridesetih letih, ko je bila grožnja nacizma že otipljiva, bodisi razglasili za osebe brez veroizpovedi, se pokristjanili, ali pa svoje priimke slovanizirali.

Po šestoaprilskem napadu sil osi na Kraljevino Jugoslavijo leta 1941 je bila Dravska banovina razdeljena med italijanske in nemške okupatorje; slednji so za nekaj dni zasedli tudi Prekmurje, a so ga že 16. aprila 1941 prepustili Madžarom. Jugoslavija je že leta 1940 sprejela protijudovske zakone, zlasti zaradi vztrajanja dr. Antona Korošca, prvaka Slovenske ljudske stranke in ministra v več zadnjih jugoslovanskih vladah. Z enim so omejili vpis judovskih učencev na univerze, visoke šole z veljavnostjo univerz, višje, srednje, učiteljske in druge strokovne šole. Število judovskih učencev na teh šolah naj bi

bilo v sorazmerju s številom judovskega prebivalstva v krajih, kjer so bile te šole nastanjene. Z drugo uredbo so Judom prepovedali odpirati živilska grosistična trgovska podjetja, judovskim lastnikom že obstoječih trgovskih obratov pa je bilo mogoče prepovedati nadaljnje obratovanje ali pa so jim nastavili komisarje za vodenje poslov. Zlasti slednja uredba je prizadela kar nekaj judovskih trgovcev. Zaradi uvedbe *numerus clausus* za judovske učence in študente je moralo kar nekaj judovskih dijakov zapustiti gimnazijo v Murski Soboti. Prav tako so v tem času prošnje za jugoslovansko državljanstvo zavračali tistim Judom s tujim državljanstvom, ki so bili večinoma zaposleni kot visok tehniški kader v industriji; sicer pa je imela ogromna večina slovenskih Judov jugoslovansko državljanstvo.

Z okupacijo se je sistematično preganjanje Judov začelo najprej na nemških zasedbenih ozemljih, na območju Spodnje Štajerske in Gorenjske, kjer so se najprej izvajale aretacije in deportacije; mnogi Judje iz teh krajev so se rešili v zadnjem hipu, nekateri redki so odšli še pred izbruhom vojne, na primer veleposestniki Falter iz Jurkloštra. Šele tedaj so začeli bežati tisti Judje, ki so to finančno in logistično sploh še zmogli, med njimi tudi Marko Rosner, mariborski tekstilni industrialec, ki je poprej še usodno posegel v del zgodbe o otrocih, ki jih je rešil slovenski pravični Uroš Žun in ki je bil tudi zelo

prosvetljen kapitalist in ustanovni donator Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Industrijski obrati in trgovine so bili Judom odvzeti, »arijanizirani«, kar je bila politika nacistične odtujitve državljanskih in posestnih pravic pred fizično eksterminacijo; sicer pa se je za arijanizacijo industrijske lastnine zavzemal že tudi Korošec pred vojno.

Na Štajerskem so najbolj raziskane usode mariborskih judovskih družin Rosner, katere člani so vsi preživeli, ter Singer in Kohnstein. Po nemški okupaciji Maribora so slednjima najprej odvzeli večino premoženja in ju v začetku septembra 1941 izgnali iz Spodnje Štajerske. Zatočišče so našli v takratnem madžarskem Medžimurju, kjer je od leta 1935 z družino živel Emil Kohnstein, sicer brat Mariborčana Arnošta Kohnsteina. Ustaši so julija ali avgusta 1941 v Jadovnu v Liki ubili Nikolo, sina Eugena Singerja. Viljem Singer, ki se je po letu 1937 preselil v Prago, je bil novembra odpeljan v geto Terezin. A glavnina članov omenjenih mariborskih judovskih družin je preživela vse do aprilskih aretacij leta 1944 v Prekmurju, ko so se začeli množični pomori Judov po celi takratni Madžarski. Člani družin Kohnstein in Singer so bili aretirani 26. aprila 1944, zaprti v getu Nagykanizsa do srede maja, in najverjetneje 21. ali 22. maja 1944 odpeljani v Auschwitz. Po prihodu v taborišče je takoj

sledila zloglasna selekcija: desno za delovno taborišče, levo za plinske celice, kar je v tem času zaradi izredno množičnega prihoda madžarskih Judov pomenilo okoli 75 odstotkov vseh prispelih. Tako so odšli na levo Arnošt, Olga in Rudolf Kohnstein ter Marija, Erna in Milan Singer. Njihova trupla so bila še isti dan upepeljena. Kohnsteinovi dvojčici, Milica in Gizela, sta bili žrtvi zloglasnih Mengelejevih »medicinskih« poskusov v Auschwitzu; vojno sta preživel, toda Milica je leta 1946 v Budimpešti umrla za posledicami mučenja. Tem slovenskim žrtvam holokavsta je bil v trajen spomin v Mariboru leta 2012 izpeljan projekt Tlakovci spomina, po načelu: En tlakovec za eno ime.

Italijanski okupatorji so zasedli večji del Dolenjske, Notranjsko in Ljubljano. Čeprav je Italija po letu 1938 Judom vse bolj omejevala državlanske pravice in možnosti svobodnega gospodarskega udejstvovanja, so bili ukrepi italijanskih oblasti proti Judom na zasedenem ozemlju relativno omejeni. Judje v Ljubljani so se lahko organizirali in z okupacijskimi oblastmi vzpostavili določen dialog, saj so imeli za seboj zaščito italijanske judovske reševalne organizacije DELASEM in ameriškega JDC (*angl. Jewish Joint Distribution Committee*); znamenit posrednik pri oblasteh je bil Evgen Bolaffio, ljubljanski vinski veletrgovec. In vendar so se tudi pod italijansko zasedbo dogajale deportacije. Posebej tragičen je

primer družine Alles Percy iz Ljubljane, ki je bila deportirana v Italijo. Na poti je družinski oče umrl, njegova žena in kronično bolna hči pa sta vojno preživel, bili razlašeni in se po vojni, vse do 60. let, komaj preživljali. V prvih dveh letih vojne je bilo italijansko zasedbeno ozemlje nekakšno pribežališče za judovske begunce: konec avgusta 1941 se jih je v Ljubljani nahajalo nekaj več kot 400 z nemških okupacijskih ozemelj, tj. iz Nemčije in Avstrije, ter vedno več iz Hrvaške. Tako je konec aprila 1941 v Ljubljano prispelo 55 avstrijskih in nemških Judov, ki so bili prej nastanjeni v begunskem centru v Leskovcu pri Krškem. Do maja naj bi jih od tam prišlo že skupaj 108. Ti Judje so se pridružili valu slovenskih beguncem z nemškega okupacijskega območja, ki so pred nemškim preganjanjem bežali na italijansko okupacijsko območje.

Ob kapitulaciji Italije so se v Ljubljani in celotni Ljubljanski pokrajini razmere drastično spremenile, saj so Nemci zasedli severni in srednji del Italije ter dotedanje italijansko okupirano območje v Sloveniji. Začelo se je radikalno preganjanje Judov na Tržaškem in Goriškem: posledice so bile usodne za obe skupnosti, saj je bilo v holokavstu uničenih 764 Judov s Tržaškega in 45 Judov z Goriškega. V času med koncem leta 1943 in septembrom 1944 so na območju Ljubljane aretirali še 32 preostalih Judov in njihovih nejudovskih sorodnikov

ter jih deportirali, pri čemer je v letu 1944 sodelovala domobranska policija.

Ko so Nemci 19. marca 1944 zasedli Madžarsko in je Adolf Eichmann osebno prevzel izvedbo uničenja skoraj milijona Judov na teh ozemljih z znamenitim načrtom iztrebljenja v smeri urinega kazalca, so bili med prvimi deportiranci prav Judje v Prekmurju. Vsa dotedanja leta vojne so Madžari sicer izvajali protijudovsko politiko in ukrepe, ne pa tudi deportacij. Prvi val aretacij Judov v Prekmurju se je zgodil 26. aprila 1944. Drugi, manjši val je bil maja, tretji pa oktobra 1944. Aprila 1944 so madžarske oblasti aretirale 387 Judov v Murski Soboti in Lendavi, jih prek Čakovca odpeljale v začasni geto v Nagykanizso in od tam v Auschwitz-Birkenau. Novembra 1944 so aretirali še zadnjo skupino prekmurskih Judov. Aretacije so potekale pod nadzorom žandarmerije oz. matične madžarske policije, nadzor nad ropanjem opuščenega judovskega premoženja pa so izvajali Nemci. Na teren so se v akcije odpravljali tudi madžarski žandarji in fašisti, ki so pri aretacijah po vaseh sodelovali tudi s slovenskimi žandarji v madžarski žandarski službi. Pri ropanju judovske posesti oz. premoženja so sodelovali tudi mnogi člani *Kulturbunda*. Sodelovanje žandarjev, med njimi mnogih Slovencev, pri aretacijah in deportacijah prekmurskih Judov leta 1944 se je končalo s predajo deportirancev v Čakovcu. Obseg nji-

hove odgovornosti za uničevanje in ropanje judovskega premoženja po izgonu Judov oz. njihovih deportacijah v taborišča smrti bo zelo težko opredeliti. Na voljo imamo namreč le splošne pripovedi o ropanju in krajah premoženja, udeleženci pa so redko imenovani.

Zaradi izjemne učinkovitosti množičnih deportacij, ki so se zgodile v predzadnjem letu druge svetovne vojne, je Slovenija med državami, v katerih je bil holokavst najbolj dosledno izpeljan: uničenih je bilo 86,6 odstotka vseh Judov. Za Slovenijo je holokavst pomenil izginotje obeh judovskih skupnosti, prekmurske in goriške. Doslej je bilo na območju Slovenije ugotovljenih skupaj 558 žrtev holokavsta, od tega 481 v koncentracijskih taboriščih. Med njimi je bilo tudi 69 otrok. Od vseh žrtev holokavsta na Slovenskem jih je bilo 392 iz Prekmurja. Velika večina slovenskih žrtev holokavsta je bila umorjenih v taborišču Auschwitz. Za celotno Slovenijo velja, da je bilo najbolj črno leto, ko je bilo pomorjenih največ slovenskih Judov, leto 1944.

Kot v svoji knjigi *Podivjana celina* (2013) zapisuje zgodovinar Keith Lowe, konec druge svetovne vojne še zdaleč ni prinesel tudi konca procesov etnizacije družbenih konfliktov in nasprotij, prav nasprotno. V desetletju po vojni, ko je Evropi vladala oblastna anomija, ko so se še odvijali politični razmejevalni

procesi in se je komaj začela populacijska in materialna obnova do tal zrušene Evrope, so se odvile strahote, ki niso le dokončevale med vojno spočetih lokalnih nazorskih, religiozних in civilnih vojn in nadaljevale množično morijo tokrat bivših agresorjev in kolaborantov ter posiljevanje milijonov žensk, temveč so utrdile tudi dokončno zmago natančno takih psevdobioloških ideologij etničnih razlikovanj, v imenu katerih se je vojna sploh začela. Odvila so se etnična čiščenja nacionalnih ozemelj, ki v vseh obrazih Nemcev, Italijanov, Madžarov ... videla agresorja. V Sloveniji je bila Obala očiščena Italijanov, osrednji del kočevskih folksdojčerjev, celotna republika pa preživelih Judov.

V povojnih komunističnih državah se je ideološko zapovedano razlaščenje razrednega sovražnika povsem spojilo s predstavami o tem, kdo je etnizirani »Drugi«. Povojne jugoslovanske in slovenske komunistične oblasti so preživele in pobite Jude sumarno razglasile za etnične tujce, »osebe nemške narodnosti«, da so jim lahko odvzeli jugoslovansko državljanstvo in jim vsilili odločitev za emigracijo, hkrati pa jih absurdno razglasili za kulturbundovce in kolaborante, da so jih lahko razlastili. Večina vseh preživelih v Sloveniji in Jugoslaviji se je odločila za emigracijo, predvsem v leta 1948 nastali Izrael. Emigranti so se morali ob odhodu pisno zavezati, da se zase in za vse svoje potomce, živeče in morebitne

prihodnje, odrekajo državljanstvu in vsej posesti na jugoslovanskih tleh. Skratka, preživeli Judje in njihovi dediči, ki so posedovali kolikor toliko znatno zasebno in industrijsko lastnino, so bili večinoma programatično razlastninjeni. V primeru zlasti mariborskih industrialcev je prišlo celo do sramotnih montiranih političnih obsodb o veleizdaji, ker so zbežali pred nacisti, in sodelovanju z okupatorjem, ker je bilo njihovo premoženje »arijanizirano«; obsodb, ki jih je izrekalo vojaško sodišče. Preživeli Judje so bili hkrati razredni in etnični sovražnik, in niso imeli nobenega učinkovitega sredstva za obrambo pred temi obtožbami: tisti, ki so jih razglasili za »osebe nemške narodnosti«, so morali pisno dokazovati, da to niso.

Zahodni svet je ozaveščenje o krivdi za morijo druge svetovne vojne in uveljavitev sodobnih protokolov spomina na holokavst doživel šele potem, ko je v Izraelu leta 1961 potekalo javno sojenje Adolfu Eichmannu. Nič takega se ni zgodilo v povojnih evropskih komunizmih: v Jugoslaviji in Sloveniji je ideološka konsolidacija zgodovine vztrajala na negovanju dvojne vojne travme, vojne kot borbe proti zunanji agresiji in vojne kot notranje revolucije proti kapitalističnemu izkoriščanju, ki sta režim legitimizirali. Način, kako so bili slovenski Judje izrinjeni iz protokoliranega nacionalnega spomina, je bil večplasten, soodvisen z drugimi deli revolucionarne

zgodovinske naracije, in temeljit: ni šlo za izbris, potlačitev ali utišanje družbenega spomina, temveč za izruvanje. Ker so bili preživeli Judje po vojni žrtve etničnega in razrednega čiščenja, se je uveljavilo prepričanje, da holokavsta na slovenskih tleh sploh ni bilo in da je za slovensko nacionalno zgodovino kot vseevropski proces nebitven, ker gre za zgodovino tujcev, Neslovencev. Ker so bili preživeli Judje v bistvu množično emigrirani, je bila vednost o njih enako potisnjena na rob kot vednost o množičnih izvensodnih pobojih kolaborantov po vojni. Uničeni, odstranjeni, propadu prepuščeni so bili celo mnogi materialni spomeniki judovske kulture.

Ker gordijski vozeli tovrstnih soodvisnostnih ideologij, ki sta jih s slovensko samostojnostjo nadgradila še historični revizionizem in zanikanje holokavsta, še vedno ni presekan, tudi leto 1991 samo po sebi ni prineslo kake zavestne, programatične katarze. A naraščajoče vednosti o tem delu slovenske nacionalne zgodovine in vedno bolj detajlnega spomina na slovenske Jude, žrtve holokavsta in povojnega razrednega in etničnega čiščenja, vendarle ni mogoče več preprečevati, še manj pa ignorirati.

Sinagoga v Murski Soboti je bila leta 1954 porušena.

Spomenik na Židovskem pokopališču v Murski Soboti.

Spomenik žrtvam holokavsta na železniški postaji v Murski Soboti.

Tlakovci spomina za družini Singer in Kohnstein v Mariboru.

VIRI IN
PRIPOROČENO BRANJE

1. Alboher, Shlomo, *The Jews of Monastir*, Skopje 2011.
2. Aleksič, Jure, Še en slovenski Schindler, *Mladina*, 28. 5. 2001, št. 21, Ljubljana 2001.
3. Benz, Wolfgang, *Holokavst*, Ljubljana 2000.
4. Beograd – Arhiv Jugoslavije, Ministarstva spoljnih poslova kraljevine SHS / Jugoslavije, fond 376. Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Poljskoj – Varšava.
5. Brodnik, Vilma (ur.), *Zgodovina v šoli*. Tematska številka: Pouk zgodovine o holokavstu, Ljubljana 19/1-2, 2010: Zavod RS za šolstvo.
6. Brunner, Walter, Josef Schleich – graški tihotapec Judov na štajersko-jugoslovanski meji od leta 1938 do 1941, Laafeld/Potrna 2004: *Signal* 2003/2004.
7. Father Andrej Tumpej, Centropa (spletni vir): <http://www.centropa.org/photo/father-andrej-tumpej>.
8. Grynberg, Michał, *Księga sprawiedliwych*, Warszawa 1993: PWN, str. 29–30.
9. Hajdinjak, Boris, Holokavst med Jadranskim in Baltskim morjem. Družini Singer in Kohnstein iz Maribora, v: Šumi, Irena, Hannah Starman (ur.), 2012.
10. Hrvatski državni arhiv, Odmazda Krušljevo 30. prosinca 1944. (A-Ž) (HR-HDA-511-2-1-7-2-10). Zagreb.
11. Indig, Josip Itai, *Joško's Kinder. Flucht und Alija durch Europa, 1940–1943*, Berlin 2006: Verlag das Arsenal.
12. Jelinčič, Boeta, Klemen, *Kratka zgodovina Judov*, Celovec 2009.

13. Klipšteter, Otmar, Tatjana Pihler, Počaščena rešiteljja Judov, *Nedeljski dnevnik*, 18. 10. 1998, str. 7.
14. Kodrič, Zdenko, Iz takega testa so Žuni, *7D*, 13. 1. 1999, Maribor str. 20–21.
15. Kolonomos, Sadikario, Žamila, Holokaust u Makedoniji, *Holokaust u Jugoslaviji*, v: Fogel, Nenad (ur.), Zemun 2013.
16. Kolšek, Peter, Kdo je bil Uroš Žun? *Delo*, 7. 3. 2002, str. 9.
17. Lešnik, Nuša, Marjan Toš (ur.), *Slovenski Judje: Zgodovina in holokavst II*, Maribor 2013: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor.
18. Lešnik, Nuša, Marjan Toš (ur.), *Slovenski Judje: Zgodovina in holokavst III*, Maribor 2013: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor.
19. Lowe, Keith. *Savage continent. Europe in the aftermath of World War Two*. London 2013: Picador. Slovenski prevod: *Podivjana celina*, Ljubljana 2014: Modrijan.
20. Luthar, Oto, *Po robovih spomina. Antisemitizem in uničenje prekmurske judovske skupnosti*, ZRC SAZU, Ljubljana 2012.
21. Markov, Alenka, *Ciril Kotnik in France Punčuh – Slovenci v diplomatski službi = Slovenes in Foreign Service*, Ljubljana, Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije, 2014, str. 4–6.
22. Martelanc, Ivan, Pravičnik med narodi izpod Triglava. Moja Slovenija (spletna izdaja): <http://www.mojaslovenija.net/ljudje/veliki-slovinci/639-pravicnik-med-narodi-izpod-triglava?showall=1&limitstart=>

23. Merljak, Sonja, Vizumi za življenje, Svet neprostoVOLjnih pustolovcev. *Delo*, 6. 9. 2000, str. 11.
24. *Mi smo preživeli 3*, Jevreji u Holokaustu, Beograd 2005.
25. Pančur, Andrej, *Judovska skupnost v Sloveniji na predvečer holokavsta*, Celje 2011.
26. Paulsson, Gunnar S., *Secret City: The Hidden Jews of Warsaw, 1940-1945*, New Haven 2002: Yale University Press.
27. Plut, Ciril, Beg Židov čez Kolpo v življenje, *Dolenjski list*, 14. 8. 1997.
28. Plut, Ciril, Beg Židov čez Kolpo in Gorjance v življenje, *Dolenjski list*, 6. 11. 1997.
29. Plut, Ciril, Beg Židov čez Kolpo v življenje. Še ena življenjska zgodba o tem, kako so se preganjani Židje reševali pred nacizmom, *Dolenjski list*, 21. 1. 1999.
30. Plut, Ciril, Beg Židov čez Kolpo v življenje. Nekatera dodana dejstva o trpljenju Židov v času Nezavisne države Hrvatske, *Dolenjski list*, 1. 4. 1999.
31. *Polacy ratujący Żydów w czasie Zagłady - Przywracanie Pamięci = Poles who saved Jews at the time of the Holocaust - Restore Memory*, Warszawa: Kancelaria Prezydenta RP - Muzeum Historii Żydów Polskich, 2008, str. 100–101.
32. Reich-Ranicki, Marcel, *Moje življenje*, Ljubljana 2013: Modrijan, str. 216–217 (prevod *Mein Leben*, München: DVA, 1999).
33. Roth, Markus, Andrea Löw, *Das Warschauer Getto: Alltag und Widerstand im Angesicht der Vernichtung*, München 2013: C. H. Beck.

34. Sinobad, Jure, Zakaj bi se morali v Linhartovem letu spominjati tudi Valentina in Uroša Žuna? *Linhartovi listi*, spletna izdaja (<http://www.rad.sik.si/new/wp-content/uploads/2014/04/linhartovi17.pdf>)
35. Steiner Aviezer, Miriam, *Hrvatski pravednici*, Zagreb 2008: Novi Liber, str. 241–243.
36. Szarota, Tomasz, *Warschau unter dem Hakenkreuz: Leben und Alltag im besetzten Warschau 1. 10. 1939 bis 31. 7. 1944*, Paderborn 1985: Schöningh (prevod *Okupowanej Warszawy dzień powszedni. Studium historyczne*, Warszawa, Czytelnik, 1978).
37. Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Archiwum. Varšava.
38. Škiljan, Filip, *Hrvatsko Zagorje u Drugom svjetskom ratu 1941.–1945. Opredjeljivanja, borbe, žrtve*, Zagreb: Plejada – Gornja Stubica 2012: Muzeji Hrvatskog Zagorja, str. 158–159.
39. *Španski Jevreji južnoslovenskih zemalja*, Beograd 1992.
40. Šumi, Irena, Hannah Starman (ur.), *Slovenski Judje: Zgodovina in holokavst*, Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, Maribor 2012.
41. Toš, Marjan, *Andrej Tumpej – »stari Balkanec« in slovenski Schindler iz Beograda*, rokopis, arhiv Centra judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, Maribor 2012.
42. Toš, Marjan, Antisemitizem brez Judov, *Večer*, 28. 1. 2009.
43. Toš, Marjan, Migracije in mobilnost judovskega prebivalstva na Slovenskem – od srednjeveških izgonov iz slovenskih dežel 1496–1497 do množičnih deportacij in uničenja v holokavstu

- 1941–1945, *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*.
Ljubljana 2010: Zbirka Zgodovinskega časopisa.
44. Toš, Marjan, Slovenski Schindler iz Beograda, *7D*, 7. 3. 2012,
str. 61.
45. Toš, Marjan, *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*, ZRC
SAZU, Ljubljana 2012.
46. Toš, Marjan, *Zvezdna proga*, Maribor 2011: Center judovske
kulturne dediščine Sinagoga Maribor.
47. Tumpej Andrej, rokopisno gradivo iz zasebnega arhiva Andreja
Tumpeja iz Zgornje Hajdine.
48. Tumpej, Andrej, *Slovenski biografski leksikon* (spletna izdaja):
<http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi733462/>
49. Vaccari, Ilva, *Villa Emma. Un episodio agli albori della
Resistenza modenese nel quadro delle persecuzioni razziali*.
Modena 1960: Istituto storico della Resistenza.
50. Voigt, Klaus, *Villa Emma: Jüdische Kinder auf der Flucht, 1940
– 1945*. Berlin 2002: Metropol.
51. Zimmerman, Joshua D., *The Jews in Italy under Fascist and Nazi
rule, 1922 – 1945*, Oxford 2005, Oxford Univ. Press.
52. Zvonar, Darka, Policijski komisar je pomagal bežati, *7D*,
Maribor 23. 7. 1987, str. 16–17.
53. Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma,
Archiwum, Alicja Wiśniewska – Oświadczenie, 17. IX. 1982.
Varšava.

MERILA JAD VAŠEMA ZA IMENOVANJE PRAVIČNE ALI PRAVIČNEGA MED NARODI

Miriam Steiner Aviezer

Odlikovanje, ki ga podelijo pravičnim med narodi (*hasidei umot haolam*), sestoji iz medalje in utemeljitve priznanja. Za pravičnega je lahko proglašen vsakdo, ki izpolnjuje naslednje pogoje:

- da ni Jud;
- da je nudil pomoč, s tem pa je tvegala lastno življenje in se izpostavil nevarnosti pregona na podlagi t. i. rasnih zakonov;
- da za reševanje Judov ni dobil nobene materialne odškodnine ali kake druge vrste nagrade, za katero bi se dogovoril kot o pogoju za rešitev;

- da se je zavedal, da rešuje judovsko osebo, ki ji grozita prisilni izgon v koncentracijsko taborišče in nevarnost zaradi protijudovskih zakonov;
- da je to počel na lastno pobudo in je bil osebno vključen ter osebno odgovoren pri rešilnem dejanju;
- da tega ni storil zaradi dolžnosti (na primer zaradi odločitve odporniškega gibanja ali partizanskih enot);
- da ni bil član sovražnih strank in ni aktivno sodeloval pri pregonu Judov in pri prisvajanju njihovega imetja;
- upoštevajo se le izjave prič, ki lahko osebno pričajo o reševanju in so bile takrat starejše od 12 let (izjemoma 8 let).

Postopek za priznanje pravičnega med narodi poteka na pobudo in ob pisnem pričevanju rešene osebe ali očividcev, ki lahko pričajo o rešitvi. K pričevanju, ki ga mora overiti notar ali lokalna judovska občina, je zaželeno priložiti pričevanje rešitelja ali kako drugo relevantno dokumentacijo.

Odlok o priznanju izda posebna komisija, ustanovljena pri Jad Vašemu, ki jo sestavljajo zgodovinarji, pravniki, bivši diplomati, književniki in pomembne osebnosti družbenega življenja v Izraelu. Obstajajo regionalne

komisije v Jeruzalemu, Tel Avivu in Haifi, in višja komisija, ki se sestaja dvakrat na leto in ki ji predseduje sodnik izraelskega vrhovnega sodišča.

Naslov pravičnega med narodi prejemniku daje pravico do postavitve posebne spominske plošče v Parku pravičnikov v Jad Vašemu. Na začetku je ob taki plošči vsak pravični zasadil drevo, a ker ni več zadosti prostora, drevesa sedaj zasadijo v posebnem parku.

Medalje in utemeljitve se izročajo proglašanim pravičnim med narodi na dva načina. V Izraelu, v Jad Vašemu, kjer so v Dvorani spomina (*ohel jickor*) navadno navzoči tako rešena oseba s svojimi družinskimi člani, rešitelj (če še živi oziroma če mu to dopušča zdravje), ambasador rešiteljeve države in gosti. Slovesnost je obeležena v sredstvih javnega obveščanja. Razglasitev za pravično oz. pravičnega pa lahko poteka na izraelskem veleposlaništvu v državi rešitelja, kar poteka navadno na dan neodvisnosti Izraela, tj. sredi aprila. Če pa v državi, iz katere je rešitelj, ni izraelskega veleposlaništva, slovesnost poteka v judovski občini.

SLOVENSKI PRAVIČNI MED NARODI

Urednika **Irena Šumi, Oto Luthar**

Recenzenta **Ana Hofman, Martin Pogačar**

Jezikovni pregled **Helena Dobrovoljc**

Fotografije arhiv **Osnovne šole Leskovec pri Krškem, Mestna občina**

Murska Sobota, in osebni arhivi: **Juraj Breskovar, Boris Cigüt, Milivoj Dretar,**

Boris Hajdinjak, Jasna Kontler Salomon, Vera Pintarič, Tanya Puncuh,

Miriam Steiner Aviezer, Irena Šumi, Marjan Toš, Agata Tomažič,

Cvetko Vendramin, Tomaž Zajc

Oblikovanje in prelom **Tanja Radež**

Založnik **Založba ZRC, ZRC SAZU**

Za založbo **Oto Luthar**

Glavni urednik **Aleš Pogačnik**

Tisk **Cicero Begunje, d. o. o.**

Naklada **300 izvodov**

Prva izdaja, prvi natis.

Ljubljana 2016

Publikacija je rezultat raziskovalnega programa P6-0347 »Kolektivni spomin in kulturna dinamika«, za katerega je zagotovila sredstva Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republika Slovenije.

© 2016, Založba ZRC, ZRC SAZU

Vse pravice pridržane. Noben del te izdaje ne sme biti reproduciran, shranjen ali prepisan v kateri koli obliki oz. na kateri koli način, bodisi elektronsko, mehansko, s fotokopiranjem, snemanjem ali kako drugače, brez predhodnega pisnega dovoljenja lastnikov avtorskih pravic.

Knjiga je prosto dostopna tudi v elektronski obliki (pdf),

ISBN 978-961-254-864-3, COBISS.SI ID 282956800

<http://zalozba.zrc-sazu.si/p/1353>

<https://doi.org/10.3986/9789612548643>

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

341.485(=411.16)

94(100)"1939/1945"

929(497.4)

SLOVENSKI pravični med narodi / uredila Irena Šumi in Oto Luthar ; [fotografije arhiv Osnovne šole Leskovec pri Krškem ... et al.]. - 1. izd., 1. natis. - Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016

ISBN 978-961-254-862-9

1. Šumi, Irena, 1959-

282956544

Upreti se ideologijam biologizirane »etničnosti« in antisemitizma je bilo v času nacizma še posebej junaško dejanje. Nagovorilo je ljudi, ki jim tovrstne ideologije, zavarovane s politično in religiozno avtoriteto in populističnimi prepričanji, niso mogle ubiti temeljnega humanizma. Ljudje, ženske in moški, ki jih predstavlja prvi del knjige, so bili za svoja pogumna in humana dejanja med drugo svetovno vojno že razpoznani kot **pravične in pravični med narodi**, kar je častni naslov in priznanje, ki ga podeljuje Jad Vašem, Svetovni center za raziskovanje, poučevanje, dokumentiranje in komemoriranje holokavsta v Jeruzalemu v Izraelu.

Durgi del knjige prinaša zgodbe o ljudeh, ki so prav tako reševali preganjane Jude, ki pa naslova pravičnih še nimajo, a so nekateri že kandidatke in kandidati zanj.

14 EUR

9 789612 548629